

Gáspár Anna Éva

Életrajz

Gáspár Anna kis termetű, vékonyka, szemüveges asszony, aki minden találkozásunk alkalmával elkápráztatott szellemi frissességével és humorával. Lelkes és barátságos teremtés. Kedvenc foglalkozása a kézimunkázás, főz magának és imádja a növényeit. Bevallása szerint azért fejlődnek olyan szépen, mert beszélget velük. A lányáék ugyanabban a lakótelepi lakásban laknak, ahol ő, két emelettel lejjebb, de nem szívesen zavarja őket. Viszont a lánya minden nap fölmegy hozzá, és naponta többször is áttelefonál neki.

Az apai nagyszüleim Debrecenből származtak. Nagyapámat Schwartz Menyhértnek hívták, nagyanyám – azt hiszem – Elza volt. Hogy mi volt a foglalkozásuk, nem tudom, mert mikor két vagy három éves lehettem, egész kicsike voltam, nagyapám meghalt. Én nem is emlékszem rá. Ő sokkal idősebb volt, mint a nagymamám. Arra emlékszem, hogy egyszer elvittek hozzá, és volt neki egy ilyen görbe botja, amivel járt, ült a bőrfotelben, és avval húzott magához. A nyakamba akasztotta a botot, és húzott magához, és én úgy féltem, hogy nagyon. Ez volt az egyetlen találkozásom nagyapámmal. Nagyanyám aztán feladta a lakást, eladta a házat, és elköltözött a fiához, aki Kisszekeresen lakott, szintén Magyarországon, és ott is halt meg [Kisszekeres – kisközség volt Szatmár vm.-ben, 1910-ben is, 1920-ban is 600 fő lakossal. – A szerk.]. Ott többször találkoztam vele, nyáron mentünk, meglátogattuk, és ott voltam nála egy hónapig. Háztartásbeli volt, nem kertészkedett, segített a menyének, ennyit tudok.

Három gyerekük volt, a legidősebb volt az édesapám, aztán volt egy leány, a Grünstein Etelka, és annak az öccse volt Schwartz Samu. Etelka meghalt még az én időmben, úgy tíz-tizenöt éves lehettem. Az ura gazdálkodó volt, nem is ismertem. Nagyon nagy birtokuk volt, és kihalt a család. Volt három gyerekük, három lányuk, Kassán éltek. Akkor mi Románia voltunk, és nem mehettünk. Amikor Magyarország lett [Észak-Erdélyről van szó, lásd: második bécsi döntés. – A szerk.], akkor aztán jártam, és Etelka nénit, azt hiszem, elkaptam [láttam még életben], vagy... nem tudom. A három gyerekből a legidősebb, a Bébi a lányával együtt, a Zsuzsival kiment Izraelbe, a másik két lányt deportálták Kassáról. Ahol a nagyanyám lakott [azaz: a fiánál, Schwartz Samunál], ott nem volt gyerek. A Samunak és az Erzsi néninek – ő volt a felesége – nem volt gyereke. Samu is gazdálkodó volt ott, Kisszekeresen. Saját birtoka volt, ők vezették a gazdaságot. Állatoktól kezdve, majorságot, mindenfélét tenyésztettek. A birtokukon nem voltam, nem vittek ki, csak a házukban laktam. De Samu bácsi nagyon későn jött haza, reggel korán ment el, annyit tudok.

Az édesapám neve Schwartz Hugó, 1888-ban született Debrecenben. Tiszt volt az osztrák-magyar hadseregben, azt tudom. Nagyon büszke volt arra, hogy hadnagy volt. Kitüntetése is volt, s mindig avval büszkélkedett. Sokat mesélt nekünk, az 1914-es háborút végigcsinálta. A háború után, miután leszerelt, ő is gazdálkodott. Egyetemet végzett, agrármérnök volt [Vagyis diplomás

mezőgazdász volt. Elképzelhető, hogy a Debrecenben 1906–1944 között működött Magyar Királyi Gazdasági Akadémián szerzett diplomát. – A szerk.].

Apám egyáltalán nem volt vallásos, nem viselt kalapot, még kóser sem volt. A hagyományokat sem tartotta. A zsidók csak a kóser ételt ehetik, nem ehetnek disznóhúst meg disznószírral főtt ételeket, csak libazsírt meg tyúkszírt [lásd: étkezési törvények]. A sakter kell levágja a csirkét, a tehenet meg a borjút. De apáméknál ilyesmi nem létezett. Volt minden: szalonna meg tejföl a hússal.

Az anyai dédnagypám és az anyai nagyszüleim [Nagy]Zerindről származnak [Nagyzerénd (korábban: Nagyzerind) – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 2200, 1910-ben 2600 lakossal. Trianont követően Romániához került. – A szerk.]. Ez egy falu Arad megyében, [Nagy]Várad és Arad közt, hatvan kilométerre van [Nagy]Váradtól. Nagypámnak az apja meg az ükapja is ide van eltemetve. A nagyszüleim soha nem meséltek az ő szüleikről, dédszüleikről, ükszüleikről. Érdekes, a mai világban ez másképp van, legalábbis, ha magamra gondolok. Én borzasztóan ragaszkodom az unokáimhoz. Ők [az anyai nagyszülők] olyan távolságtartóak voltak. Én például soha egy simogatást, egy jó szót az öregektől nem kaptam. Nem tudom, miért. Nekem semmi lelki kapocs sem a nagyanyámmal, sem a nagypámmal nem volt. Anyám már más volt. Anyám és köztünk már megvolt a lelki kapocs.

Anyai nagypám, Weiss Emánuel, magyarul Manó, nagyon vallásos, becsületes ember, istenhívó volt. A gyerekei már kevésbé. Nagyanyám, Weiss Regina is vallásos volt, de nem viselt parókát. Rájuk nagyon jól emlékszem, mert minden nyáron kinn voltam falun, [Nagy]Zerinden, hacsak nem mentünk el nyaralni. Ha elmentünk is, Borszékre mentünk, hogy jobb levegőt szívjunk, de még akkor is volt, hogy [Nagy]Zerinden töltöttük a vakációt. Mikor már Magyarország lettünk [1940], nem mentünk édesapánkhoz a bátyámmal, akkor lementünk [Nagy]Zerindre. Ott voltunk minden nyáron, akár három hónapot. Anyám is ott volt. Bezárták a lakást, és ott voltunk mind. Nagy ház volt ott, amit nem is kaptam vissza, mert államosították. Nem tudtam egy nagybátyámtól halotti bizonyítványt szerezni. A felesége nem akarta nekem adni. Azt mondta, hogy a Bátyusé a vagyon, és az övé marad, ő öröklí. Szegény, meghalt már tizenöt éve. Ő megszabadult a deportálástól. Így a ház az állam tulajdonába került. A földből kaptam vissza, ami a nagypám nevén volt.

Ma is előttem van a nagy ház, ott volt a falu közepén. Volt benne ebédlő, nappali, volt az öregeknek egy hálószobája, volt egy vendégszoba, és volt a nagybátyámnak egy szobája – akkor még nőtlen volt, azután nősült meg, miután én már nagyobbacska lány voltam –, és volt konyha, és fürdőszoba is volt. Az udvaron volt egy pumpás kút, amiből a vizet egyszer egy héten a kocsis, Gyuri bácsi felpumpálta a padlásra egy nagy tartályba, és akkor nekünk egy hétig volt a fürdőszobában vizünk. A fürdőszobában volt kazán, s kályha volt a szobákban, nem volt gáz, most sincs gáz [Nagy]Zerinden, fával fűtöttünk. Az egyik fia épített magának az öregek mellé egy modern részt, és ők is ott laktak. Ott is volt vagy négy vagy öt szoba. De ezt már a háború után láttam. Az udvaron teheneket tartottak, és a tejből adtak a szegényeknek. A nagypám borzasztó jószívű volt, a szegény embereket nagyon segítette. Minden este meg reggel fejték a tehenet, és megvoltak azok az emberek, akik jöttek az edénnyel, és kapták a tejet, ingyen. Volt pár szegény ember ott a faluban, és ők már tudták azt, hogy be voltak osztva, volt, aki reggel kapott, és volt, aki este kapott a fejésből. Az nem volt feltétel, hogy inkább a zsidók kapnak. Ott nem volt zsidózás. Tudták, hogy a nagypám a leggazdagabb a környéken, de soha semmilyen visszhang nem volt.

Gazdálkodással foglalkoztak, mezőgazdasággal [lásd: a földművelés szerepe]. Nagy birtokuk volt. Állatot is tenyésztettek, keveset, inkább a földeken volt a hangsúly. Még rizst is termesztettek. Irtó nagy gazdaság volt ott a nagyszülőknél. Az udvar irdatlan hosszú volt, nagyon nagy volt. Ott volt a templom, voltak valami irodák ott az utca mentén, és ott lakott a kocsis. Baloldalt volt a nagy istálló, lovak, csak annyi volt, amit a kocsiba befogtak, két-három ló, négy, nem tudom. Az után, a végében volt a veteményes kert meg a gyümölcsös. Egy irdatlan nagy telek volt. A veteményest és istállót rendbe tartani, voltak emberek. Úgy mondtuk akkor, a cselédek [értsd: gazdasági cselédek (uradalmi cselédek)]. Általában magyarok, mivel [Nagy]Zerind magyar falu, ott nem is tudom, hogy voltak-e egyáltalán románok. Abszolút magyar falu. Hogy hány cselédünk lehetett, nem tudom. Voltak, akik a földet dolgozták, és voltak az udvari cselédek [Vagyis voltak ún. külső cselédek, akik a mezőgazdasági munkát végezték, és voltak ún. belső cselédek, akik a háztartásban dolgoztak. Az uradalmi cselédség rétegződéséről lásd a 20. század első felének társadalomtudományi szakirodalmát és a szociográfia-irodalmat, elsősorban Erdei Ferenc, Kiss Lajos, Szabó Zoltán, Illyés Gyula írásait. – A szerk.]. Azok a cselédek, akik bent dolgoztak, magasabb lépcsőfokon álltak, mint akik a földeken. És azok, akik kint dolgoztak, azoknak volt házuk az udvaron [Vagyis voltak ún. cselédlakások. A 20. század elején indult meg a cselédlakások építése az addigi istálló-színvonalú, egy légterű cselédszállások helyett: ezekben a házakban általában két családnak jutott egy konyha, amelyből kétoldalt nyílt egy-egy szoba, ahol együtt élt az egész család. Más helyiség rendszerint nem is tartozott a cselédlakáshoz. Egy-egy tipikus cselédházban több ilyen egység volt egymás mellett. – A szerk.]. Akik a háztartásban segítettek, azok falusiak voltak, mindig hazamentek. De olyan demokratikusak voltak, hogy a cselédeknek is volt fürdőszobájuk és vécéjük, angol vécé, a cselédszobából. Egy irdatlan nagy ház, „L” alakban... [Nem világos, hogy a belső cselédségnek volt-e angol vécéje, vagy a gazdasági cselédek cselédlakásához tartozott-e angol vécé és fürdőszoba. Akár így azonban, akár úgy, ez a tény a lehető legritkább jelenség volt. – A szerk.]

Például próbálkoztak, és sikerült is, rizst termesztettek. Ott a környéken senki nem termesztett rizst, ők megpróbálták, és sikerült. Nem volt messze a Körös, és abból lecsapolták a vizet vezetékekkel, mert a rizsnek víz kell. A csatornák fémből készültek, nem fából. Először egy kicsi területen próbálkoztak, az bevált, és akkor csináltak egy nagyobb ültetvényt, mert egy ritkaság volt itt, Erdélyben rizst termelni. Kifizetődött, kihozta azt, amit befektettek. Nagyapám kitenyésztett fehér bivalyt. A bikák [értsd: bivalyok] általában tiszta feketék. Csak a nagyapámnak volt a környéken, messze környéken, fehér bivalya. Valamilyen albínószerűség kellett hogy legyen, és ők azt összepárosították, és abból is fehér lett, de nem tudom pontosan. Mikor ott voltunk, csak úgy nézett szegény férjem, hogy mind jöttek az emberek: „Hát emlékszünk még Weiss úrra, hogy a fehér bivalyt tenyésztette...” Kipusztult, már nincsen. De ő kitenyésztette.

Volt intéző. A nagykereskedők pedig jöttek, és bevásároltak. Egészen más világ volt akkor. A nagyapám már lemondott a gazdálkodásról, a nagybátyám gazdálkodott. Ők tulajdonképpen csak irányították a gazdaságot, és mindenre megvolt a felelős ember, aki ezért a részért felelt vagy a másik részért. Ő csak irányította a dolgokat, a papírmunkát végezte, és a nagyvállalatokkal vagy beszerzőkkel foglalkozott. Apróságokkal nem foglalkoztak, ilyen kilószámra vagy ilyesmi [lásd: birtokkezelés]. De megmondom őszintén, én gyerek voltam, engem nem is érdekelt. Arról nem beszélve, hogy miután mi Magyarország lettünk, és [Nagy]Zerind Románia lett [Mivel Nagyváradtól délre, tehát Dél-Erdélybe tartozott, nem került vissza Magyarországhoz 1940-ben. – A szerk.], akkor

én többé oda már nem mentem. Ott volt a határ. Addig [Nagy]Zerindre vonattal mentünk, már kicsi korom óta ültem vonaton. Ott ültem a vonat ablakában, és kidugtam a fejemet, és belement a szén [a korom] a szemembe, emlékszem rá, de nem féltem.

A nagyapám ortodox, szigorúan ortodox volt. Tartotta a szombatot, a húsvétot [lásd: Pészah], mindenféle ünnepet. Minden reggel imádkozott, mindennel a fején, a karján [lásd: tálesz; tfilin]. Mikor bejöttek a városba, együtt laktunk, nem létezett, hogy egy reggel ne imádkozzon. Nagyon vallásos volt. Én is láttam őt imádkozni, táleszben. Kimentem a szobából, bár őt ez [a jelenlét] nem zavarta. Az imákat nem volt szabad fejből mondani. Egyszer megkérdeztem tőle, hogy miért, ha minden áldott nap mondja. Nem szabad fejből mondani, mert hátha egy szót kihagysz. Tehát olvasni kell. És sokat olvasta a Talmudot is, amellet még elolvasott egy-egy magyar regényt is, az nem akadályozta meg. Mindig azt mondta, szegény, hogy ezek a regények... vagy meghalnak, vagy összeházasodnak [a szereplők]... ezzel fejeződik be a regény. Egy nagyon művelt bácsi volt szegény, csak én voltam az, aki sokat vitatkozott.

A házuk udvarán volt zsidó templom, azt nagyapám csinálta. Nem zsinagóga volt, imaház. Nem lehetett emeletet csinálni, vagy nem tudom, miért, volt külön terem a nőknek, és volt külön a férfiaknak [Merthogy ortodox imaház volt, ahol a nők nem vehetnek részt a férfiak közé. – A szerk.]. Én gyerek voltam, nem jártam a templomba, mikor jöttek péntek este, akkor láttam, elég sokan voltak, lehetek úgy negyven-ötvenen. Ortodox rituálé szerint zajlott a szertartás. Rabbi is járt oda nagyünnepekkor, de nem lakott a faluban. Volt egy előimádkozó, de rabbi nem volt. Csak az ünnepekkor és pénteken és szombaton volt nyitva a templom, hétköznapi imádkoztak otthon, akik már imádkoztak...

A szombat egy borzasztó nagy esemény volt. Nem a nagymama készítette elő a dolgokat, nem akarok felválni, de szobalányunk volt, és szakácsnék volt, úgyhogy azok csinálták. Nagyanyám csak kiment, és azt mondta, hogy ezt csinálja, és azt csinálták. A szakácsné bejáró szakácsné volt, de volt mellette a szobalány, aki aztán végezte a házimunkát. Szombaton nem volt szabad csinálni semmit nekünk, csak mondjuk, hogy az imakönyvet a kezembe vehettem. Olvasni olvastam is, de nem sokat imádkoztam. De nem volt szabad mondani a lánynak, sötétedett, „felgyújtani a villanyt”... nem volt szabad [Nem világos, hogy mire utal: esetleg arra, hogy a „lánynak” (azaz a cselédlánynak) nem volt szabad azt mondani, hogy gyújtsa föl a villanyt. Ugyanis a bölcsek négy alapvető tilalmat rendeltek el a szombattal kapcsolatban: 1. minden munkától tartózkodni kell, és ez a parancs egyaránt vonatkozik a zsidó egész háza népére (szolgáira, ott időző vendégeire és barmaira egyformán); 2. a dolgok átvitele magánterületről közterületre és fordítva; 3. a város elhagyása bizonyos távolságon túl; 4. nem zsidó személynek adandó rendelkezés bizonyos munkák elvégzésére szombaton. Lehet, hogy erre az utóbbi pontra utalt a tiltás. – A szerk.]. Varrni sem volt szabad. Semmit nem volt szabad, mert nagyapám nem engedte. Az időt olvasással töltöttem, meg mentem sétálni. Hát gyerek voltam, és mentem a barátnőikkel. Szombaton nem ültem otthon, csak hazamentem ebédelni, s aztán elhúztuk a csíkot.

Pénteken este nagyanyám egy hétágú menórát vett elő, azon mind a hét gyertyát meggyújtotta, és imádkozott. A kezét fölötte tartotta, és elmormolta az imádságot. Anyám [otthon] csak két gyertyát gyújtott, ő külön, és nem hiszem, hogy imádkozott. Édesanyám nem volt vallásos. S akkor jött a vacsora, ami aztán szintén egy ilyen rituálé. Először jött a halkocsonya [lásd: halételek], ez volt az előétel, utána volt a húsleves, aztán volt a sült, és volt egy étel, amit én nagyon nem

szerettem, úgy hívták, hogy „ricset”: paszuly és gersli, és azt olyan speciálisan megcsinálták. Nagyon nem szerettem, és mindig kikaptam nagyanyámtól, hogy az milyen finom [és mégsem eszem]. És a gyümölcs. Ez [a péntek esti] nagy vacsora volt, mindig korán kezdődött, mert szürkületkor már gyújtották a gyertyát, és olyan hosszan elnyúlt. A nagyapa áldást mondott, a fejemre tette a kendőt, a bátyámnak a sapkát, mert mindig rászólt, hogy „Laci, hol a fejed?” – ez azt jelentette, hogy nem volt sapka a fején, és nem járt sapkában. És mindnyájunkat megáldott, először nagymamát, édesanyámat, a bátyámat, és én voltam az utolsó. Ez étkezés előtt, gyertyagyújtás után volt. Mindenre mondta a bróhét. Akkor még tudtam, azt hiszem, most nem tudnék mondani egy bróhét sem. Gyümölcsre, minden újra [fogásra] kellett bróhét mondani. S akkor morogtál ott valamit az orrod alatt.

A csollentet szombatra készítették. Pénteken a lány elvitte a csollentet a sütőbe, a kemencébe, a pékhez. Mindig nagy kérdőjel volt, hogy hogy sikerült a csollent. Én például szerettem, ha leveses. Nagyapámék úgy szerették, hogyha ki volt pirítva, na és most melyik nyert – és többnyire én nyertem. És kugli volt benne, a libának a nyakáról a bőrt leveszik, de nem felvágva, hanem mint egy olyan zsákszerűség, és azt megtöltik. Amikor én hazajöttem, mind szerettem volna valakitől megkérdezni, hogy csinálták azt a töltelék, és senki nem tudta megmondani. Én azt nagyon szerettem, benne főtt a csollentben, és pláne amikor kipirult a paszuly, akkor az is kipirult, aztán így felvágta, nagyon finom, azt nagyon szerettem. Cserépedényben főtt, és a teteje hólyagpapírral jött lekötve. Megvolt, hogy szombaton hány órakor kell a cselédnek utánamennie. Szombaton csollent is volt, és leves is volt, hús volt és mindenféle. Szegény nagyapám nagyon szeretett enni. Kétszer, mindig szombat után volt agyvérzése. Aztán a végén nem engedte anyám, hogy zsíros dolgokat egyen, és kapta a fokhagymalevest, de ha édesanyám elfordult, akkor a levesestálból vette a merítőt, és benyomott [a húslevesből] egy kanállal, hogy legyen valami íze annak a levesnek. Bent ettünk a szobában, nem a konyhában. Most már hozzászoktunk, hogy konyhában eszünk. De akkor nem is mentél ki a konyhába. Nagymama nem nagyon ment ki a konyhába, csak adta az utasításokat. Anyám igen. Az evés egy olyan szertartás volt.

Nagy-nagy ceremónia volt húsvétkor [Pészah]. Előtte hamecolás volt. Anyám elszórt morzsákat, és nagyapám egy kis lapáttal és egy kis kefével összeszedte. Minden szobába be kellett menjen, és összeszedje a morzsákat. Aztán lehozták a padlásról a húsvéti edényt egy irdatlan nagy ládában. A pészahi edény másfajta szerviz volt. A porcelánt, a poharat, az evőeszközt, a főzőedényeket, mindent, mindent kicseréltek. Semmi a régiből nem maradt. Azt eltették, és ezt elővették. A húsvéti edény Rosenthal szerviz volt, a leghíresebb porcelán, nem tudom pontosan, osztrák vagy német, de azt hiszem, osztrák porcelán a Rosenthal [A Rosenthal cég német, a 19. század végén (1879) alapította a névadó Philip Rosenthal. A cég főleg barokk és rokokó ornamentikával díszített porcelánárut készített, majd az 1920-as évektől fölhasználtak art deco motívumokat is. – A szerk.]. Pészahkor élesztőt vagy búzalisztet nem lehetett használni, ezzel szemben lehetett kapni az üzletben krumplilisztet. Abból csinált édesanyám... soha olyan jó sárga tortát nem ettem, és nem is fogok enni, mint avval a krumpliliszttel. Úgy készült, mint a rendes torta. Sárgáját cukorral kikavarva, habot belerakni s lisztet. S ebből lesz egy ilyen sárga torta. S abba lehet aztán kakaót is tenni, diót is tenni, de az alap a sárga torta. Na és abba jön liszt. És a liszt helyett tette a krumplilisztet, s az nem volt száraz, mert ez a sárga torta elég száraz, de ez sokkal jobb ízű, nekem jobban ízlett. Mindenikre [élelmiszerre] rá volt írva, hogy „sel Pészah”. Külön volt a tej, szóval nem lehetett már az üzletben venni, mert csak a hitközségen keresztül kaptuk a tejet is, ami húsvéti tej

volt. Ez így volt a nagyszülőknél, [Nagy]Zerinden is és [Nagy]Váradon is, mikor már ők 1940-től ott voltak, akkor [Nagy]Váradon is ugyanúgy csináltuk. A csirkét is elvitték a sakterhez, és levágták. Azt nem volt szabad megenni, azt a sakter kellett megnézze, hogy kóser vagy nem kóser. [Nagy]Zerinden is volt sakter. Ő vágta le a tehenet is meg a birkát, vagy a mit tudom én, milyen állatot, mindent ő vágott le.

Húsvétkor az első este a szédereste. Szédereste az egész család összegyűlt kint, [Nagy]Zerinden, s leültünk a nagy-nagy ebédlőben az asztalhoz – egy irdatlan hosszú asztal volt ott –, nagypapa volt az asztalfőn, egy nagy fotelben, és párnával nekidőlt, mert egyszer jobbra kellett dőlni, máskor balra kellett dőlni, oda van írva [a Hagadába], hogy kellett csinálni [A Hagada szerint a széder idején egyik oldalra dőlünk, és úgy fogyasztjuk el az asztalon található dolgokat. A Hagada a „Má nistáná” (Miben különbözik? Értsd: ez az éjszaka a többitől) kezdetű részben ad erre nézve utasítást. A Má nistáná negyedik kérdése: „Miben különbözik ez az éjszaka többitől? Az összes többi éjszaka ülve és támaszkodva eszünk, ezen az éjszakán támaszkodva.” A támaszkodás szokása onnan ered, hogy római szokás szerint a szabad, teljes jogú polgárok ettek párnákra támaszkodva. A zsidók Pészah ünnepén nyerik el szabadságukat, amikor az egyiptomi fáraó uralma alól megszabadulnak. A szabad státuszt jelképezi a párnákra dőlés szokása. Az egyik oldalra kell dőlni, de van olyan szokás is, amely szerint jobbra is és balra is dőlnek, azonban ez halahikusan nem indokolható. – A szerk.]. S akkor kezdődött a legnagyobb fiú a jobbán, a Béla bácsi a feleségével, ott nem volt gyerek, a balján volt a Vili bácsi a feleségével, aztán jött édesanyám, és jött Bátyus, a legkisebb fiú a feleségével, és mi, gyerekek, mi négyen voltunk, két lány unokatestvérem, a bátyám és én. Mi a végén voltunk, az asztal végén. Minden gyerek összegyűlt, unokák. Nagypapám ült az asztalfőn, és tartotta a szédert. Az volt egy élmény. Ő diktálta, hogy mit kell csinálni: ezt kell enni, azt kell inni. És hát persze kacarászás, mert nem érdekelt minket... Mi, gyerekek ott az asztal végében hülyéskedtünk, de nagyon megható volt... Nem a vallásosságért mondom, mert én egyáltalán nem vagyok vallásos – nincs miben higgyek azok után, hogy min mentem keresztül –, de az öregek, ők azt megkövetelték. Az a tál, ami most előttem van [azaz a szédertál], az egy speciális porcelántál volt, egy ilyen nagy fehér tál mélyedésekkel, és mindegyik mélyedésben valami zöldség volt, gyökér, ez a tormagyökér meg ilyen petrezselyem [Van, ahol a sós vízbe mártogatott kárpász főtt burgonya, és van, ahol petrezselyem vagy más zöldség (répa, retek, zeller stb.). – A szerk.], meg én nem is tudom, de megmondom őszintén, különösebben nem érdekelt. De a nagypapám adta a két pászka közé, s az a pászka egy speciális pászka volt, nem az, amit eszünk most, jó vastag, kézzel csinált, nem gépi [lásd: smire macesz]. A többi, amit még vettünk, az gépi volt, de az nem, ami ott volt a tál tetején is, szalvéták közt, nem tudom, hány ilyen speciális pászka volt, szalvétával elválasztva... [Három, kendővel külön-külön betakart macesz van a széderadó családfő előtt: a három macesz Izrael három részét jelképezi: Kohént, azaz Áron ivadékait, Lévi leszármazottait és Jiszráélt, azaz Izrael többi gyermekét. – A szerk.]

Nagypapámnak volt egy ilyen nagy, talpas ezüst kelyhe, a fiúknak kisebb, nekünk ilyen kis pálinkáspohár, az is ezüsből, az volt előttünk, és abból kellett kortyolni, amikor nagypapám mondta. Olyan családias volt. Külön készítettünk elő Élijáhunak egy poharat. Az még nagyobb kehely volt. Olyan sok minden eltörlődött az emlékezetemből, nem is nagyon akarok rá gondolni, de az asztalra, úgy az asztalra, arra emlékszem. Mindegyiknek az arca ott van előtttem. Pedig képeim nincsenek, sem a nagynénimről, sem a nagybátyáimról, senkiről, de előtttem van. Mindegyiknek ezüst kelyhe volt. Csak azon voltam felháborodva, mert már bennem dolgozott a női egyenlőség,

hogy a nagynéniknek is kisebb volt, mint a nagybácsiknak. Ahogy mentek lefele az asztalon, mint kisebbek és kisebbek lettek. De nem volt szabad soha használni azokat a kelyheket, csak húsvétkor, szédereste.

A „má nistánát” kellett mi mondjuk, ő [a nagyapa] héberül olvasta a Hagadát. Mi nem értettük, nem magyarázott nekünk senki. Ha valaki kérdezett valamit, mert az meg lett mondva, hogy ha valamit nem értetek, kérdezzétek meg, és megmagyarázza. De kit érdekelt? Gyerekek voltunk. Mindig a felnőttek mondták, hogy mit kell csinálni a gyerekeknek is, s akkor mi is csináltuk ugyanazt. Arra emlékszem, hogy valami bűnünket a kisujjunkkal bele kellett mártani a pohárba, s úgy lerázni, hogy megszabaduljunk tőlük. És valamelyik gyerek – nem tudom, melyik – betette a szájába, és akkor egy kicsit összeszidta a nagyapám, hogy ilyesmit nem szabad csinálni, nehogy a bűn megmaradjon. Valami ilyesmit magyarázott. A má nistánákor mindig valaki más nevét kérdezték, és ő válaszolt. Mi körülbelül egyidősök voltunk. Az egyik unokatestvérem pont 1923-ban született, a másik unokatestvérem 1924-ben és a bátyám 1921-ben. Tehát majdnem egykorúak voltunk, és mindig elhatároztuk, hogy a négyünk közül ki mondja a má nistánát. Megkérdezte a nagyapám, hogy ki mondja a má nistánát. Valami kérdések vannak tulajdonképpen abban a má nistánában, hogy miért így, miért úgy, miért amúgy. Szégyen, gyalázat, én négy elemi és a négy gimnáziumot és a négy líceumot a zsidó iskolában jártam. És volt nemcsak hittanóránk, hanem héberóránk, szegény Leichmannal, és megtanultunk héberül írni, olvasni, de nem tudnék most semmit mondani. Valamelyik nap jutott eszembe, hogy nem tudom már a betűket sem. De akkor rendesen héberül kérdezték a má nistánát, ott volt előttünk, de le volt írva latin betűkkel a má nistáná. Nem héber betűkkel, hogy ne zavarjuk össze a dolgokat. Magyarul fel kellett olvassuk, hogy ne kezdjünk el dadogni.

S akkor az úgy volt, hogy valamelyik nagybácsi elterelte a figyelmét nagyapámnak, hogy ne lássa, s a pászkadarabot akárhova a szobában kellett eldugni [lásd: afikómen]. Nem is kellett, hogy tudja, hanem mondta, hogy hozzád, s aki eldugta, hozta is oda. Ez nem volt olyan szigorúan, hogy ő kellett megtalálja. A gyerek dugta el, és ő is adta elő, annak fejében, hogyha kap valami ajándékot. Egy kiló csokoládét, amit kértél... Bátyám – azt tudom – valami írószerszámokat akart, mert mindig tanulni akart. Nem volt komputer meg ilyesmi. Nem tudom, talán ruhát kért az unokatestvérem... De megvolt mindenünk. Azt, amit el kellett dugni, azt minden évben más unoka lopta el, és az kapott valami..., nem adta ki csak akkor, hogyha kapott érte valamit.

Kinyitottuk az ajtót, hogy bejön a Messiás [A liturgia szerint Illés prófétát várják, aki a Messiás eljövetelének hírére hozza. – A szerk.]. Ez egy nagy figura [eset] volt. Volt egy újabb rész a háznál, nagybátyám házrésze és az öregeknek a régi [ház]része [között], és oda, a folyosóra legalább egy olyan tíz lépcsőfok vezetett fel. S onnan a folyosóról nyílt aztán a lakás. Ott is volt rengeteg szoba. És kinyitották az összes ajtókat, az ebédlőajtót, a bejárati ajtót, a külső ajtót. Na, és tudja, hogy ki jött be? Egy tehén dugta be a fejét az ebédlőajtón. Ezt soha nem felejttem el. Mindenki így maradt, hogy hogy került ki...? Biztos aztán a kocsis számon lett kérve. A tehének az istállóban voltak, hogy szabadult ez meg, nem volt jól megkötve, nem lehet tudni, én arra már nem emlékszem, de tudom, hogy cirkusz volt belőle, valami szankciót biztos kapott a felvigyázó. És bedugta a fejét. Csak a fejét bedugta. Mintha most is látnám, egy olyan fehér, kicsit tarkás volt itt a pófája, de képzelje – elképzelhető az a megdöbbenés mindenkinek az arcán, és azt mondta a nagyapám, hogy ha ő most babonás volna, azt mondaná, hogy a Messiásnak a szelleme a tehénbe költözött. De ő ilyesmiben nem hitt... ő a Messiásnak nyitotta ki az ajtót. Na, ez egy nagy figura volt. És ezt

elmeséltem a hittantanárnak, és az is jól szórakozott rajta. Ez így volt.

Az őszi ünnepekkor sátrat az udvarban, a kertünkben csináltak [Nagy]Váradon, mert ez az ünnep ősszel volt [lásd: szukot], már akkor a nagyapámék bent voltak [Nagy]Váradon. Volt egy ilyen lugasszerűség, és az úgy volt csinálva, hogy a tetejét, a fedelét le lehetett venni, és azt úgy gallyakkal változtatták át sátorrá. De nem ettünk ott soha. Ő ott imádkozott, többször egy nap, de nem ettünk, elég kicsi volt. A nagyapám sem evett, sem nem aludt ott. A szuka [sátor] díszítéséről a gyerekek gondoskodtak. A bátyám és én feldíszítettük színes papírokkal, mit tudom én, ágakkal és virágokkal... De tényleg, kellemes volt ott ülni, csak akkor nem volt szabad menni, amikor a nagyapám imádkozott. Egy elég kicsi hely, kicsi volt az a lugas. S különben bútor volt benne, asztal padkával, székekkel, de kicsi volt.

Amit szerettem, az a Purim. Purim, örömnünnep. Nem tudom, nyolcféle gyümölcsöt kellett enni? Téli gyümölcsök voltak, szentjánoskenyér is volt, az is egy gyümölcsfajta. Be kellett szerezni nyolcféle-fajta gyümölcsöt. Azt betartották. És mi, gyerekek borzasztóan örültünk neki. A banán, a narancs, az alma, a szilva, mit tudom én, még mit szereztek össze... [Gáspár Anna emlékezetében összecúsúznak két ünnep szokásai. Az egyik a Purim, amelynek micvái és szokásai Eszter és a perzsa birodalomban élő zsidók történetére épülnek, a másik a Tu Bisvát, a Fák újéve. Purimkor az egyik micva a sláchmónesz – azaz minimum két kis csomag, ajándék küldése, amikor az általánosan ismert hámántáska nevű sütemény mellé valóban szokás egy-egy ritka gyümölcsöt is tenni. Tu Bisvát (Svát hó 15. napja) a Szentély fennállása idején a fák első leszedhető termésének a Szentélybe vitelére vonatkozott. A Szentély pusztulása után azonban új szokások fonódtak az ünnep köré: a pészahi széder mintájára „gyümölcsszédert” szokás rendezni, amelyen minél többféle, elsősorban Izraelben őshonos gyümölcsöket szokás az asztalra tenni (vannak közösségek, ahol ötvenféle gyümölcsöt „ír elő” a szokásrend, van, ahol tizenötöt, mindenesetre azoknak a növényfajtáknak a termése a fontos, amelyek említésével a Tóra Izrael földjét dicséri – szőlő, füge, gránátalma, datolya, olajbogyó stb.). – A szerk.]

Szerettem a Hanukát. Az olyan családias, hangulatos volt. Arra volt egy speciális gyertyatartó [hanukija], nem a hétágú, hanem a nyolcágú, az egy vonalban volt, és minden nap egy gyertyával többet gyújtottak meg. Az anyám nem is gyújtotta, azt hiszem, nagyapám gyújtotta. Volt, hogy nyolc plusz egy gyertya, és akkor egyet meggyújtott, s abból gyújtotta meg a többi [Ez volt a szolgáláng vagy szolgagyertya, a samesz. – A szerk.]. Nem volt szabad mindegyiket gyufával meggyújtani [Egyiket sem szabad gyufával meggyújtani – hiszen a lángok ún. micvalángok, amelyeket tilos bármire is használni, még a következő láng meggyújtására sem, vagy akár világításra. Erre szolgál a samesz. – A szerk.]. Hanukakor a gyerekeknek mindig adtak ajándékot. De nem csak nagyünnepekkor. Nagyon adakozóak voltak. Volt is miből, legyünk őszinték, de nagyanyám fősvény asszony volt. Én nem voltam jóban nagyanyámmal, olyan természete volt, ami nem feküdt nekem. Fősvény volt, képes volt azt csinálni, hogy behozták a levesestálat, és abból anyám mindenkinek merte a levest. És egy adott pillanatban benéz a levesestálba, és jaj, milyen kevés maradt a lányoknak kint a konyhában. És vette nagyanyám a vizes kancsót, és belelöttyintett vizet. Én felálltam az asztaltól, és többet nem voltam hajlandó vele enni. És akkor anyám szólt a kintieknek, hogy hagyják itt az ő porciójukat [azaz a személyzet adagját még a tálalás előtt vegyék le, és tartsák vissza a konyhában]. Engem az ilyesmi borzasztóan bosszantott. Olyan fősvény volt. Ha szegény lett volna, akkor jó, még megértem. Szegény férjem, amikor valamit nem vettem meg magamnak, azt mondta: „Látszik, hogy nagyanyád unokája vagy” – ez

volt a legnagyobb szidás, amit kaptam tőle. Igen. Nem szerettem, nem szabad ilyesmit mondani, de áldott rossz ember volt. Amilyen jó volt nagyapám, olyan rossz volt ő. De mindenkivel szemben. Miért kell ezt tenni, miért kell külön főzni annak a taknyos gyermeknek – ez én voltam –, s akkor bement a kamrába [titokban], és jóllakott. Ő, egyedül...

A nagyapám vallásos, becsületes, karakán ember volt. Apatársa, hogy úgy mondjam, a fia feleségének az apja mindig azt mondta, hogy „Te egy...” – volt erre egy kifejezés, hogy nem vagy istenhívő, pedig majdnem minden szombaton találkoztak a templomban, és az lenézte, mert nem tartott semmi olyan különöset. Megtartotta úgy nagyjából a világ kedvéért, de nem volt az a [bigott]... ő, ami szükséges volt, megcsinálta. Ő életében, azt hiszem, senkit be nem csapott. Nem volt pájszlja [pajesza], szép fehér frizurája volt. Volt egy kicsi fehér kecskeszakálla. Kalapot viselt. Mindig problémája volt a bátyámmal, mert ő hajadonfótt járt: „Laci, megint elvesztetted a fejedet! Hol a fejed?” Pláne mikor leültünk, és mondta az imát, akkor muszáj volt feltenni a kalapot.

Soha nem hallottam nagyapámat politizálni. Politikával nem foglalkoztak. Annyit tudok, hogy Regina nagyanyám odaült a rádió mellé, s mikor beszélt Hitler, akkor állandóan szidta. Ez volt az egyetlen politika.

Nagyapámék télen mindig bejöttek a városba, [Nagy]Váradra. Öregemberek, állandóan orvosi felügyelet alatt kellett hogy legyenek. Őket az átcsatolás ott érte, azért lettek ők deportálva. Ha [Nagy]Zerinden maradnak, akkor nem deportálják őket... De sajnos elvitték őket. A nagyapám, szegény, akkor volt olyan nyolcvanhárom vagy nyolcvanöt éves, amikor elvitték, a nagyanyám pedig hetvennégy [A nagyapa a deportáláskor 79 éves, a nagymama 76 éves volt. – A szerk.]

Édesanyámnak volt három testvére, három fiú volt, és ő volt az egyetlen lány. [Akkoriban] Fräulein, kisasszony volt mindegyik mellett, a fiúk mellett, a lányok mellett. Ez előkelő volt, volt egy nívó, amihez tartoztak. Anyám testvérei közül a legidősebb volt Weiss Béla, Kolozsváron lakott. Szeszgyáruk volt az Árpád utca 38 alatt. Sok vakációt töltöttem ott is, pláne a karácsonyt. Jómódú emberek voltak, de nem volt gyerekük. Elvette Irma nénit, egy végtelen rendes nőszemélyt, édes unokatestvérek voltak, Irma néninek az anyja és az én nagyapám testvérek voltak. Állapotos lett, de komplikációk voltak, koraszülés és trombózis – meghalt a gyerek. És meg is mondták, hogy nem lehet több gyerek. Mikor az én bátyám hetedik gimnazista lett, akkor jött nagybátyám, a Béla bácsi, hogy adjuk oda, anyám adja oda a bátyámat, hogy ő örökölje majd a vagyont, az ő vagyonukat, és különben is a fiúnak apára, szóval férfire van szüksége. És szegény anyám annyit bőgött utána... na mindegy. És ott is fejezte be a líceumot a bátyám, és onnan vitték el munkaszolgálatosnak, és többet nem is láttam. Nem adoptálták, csak nevelték.

A Vili bácsi a következő. Szilágy megyében, Nagykárolytól nem messze van egy ilyen község, Tasnád [Tasnád – nagyközség volt Szilágy vm.-ben, 1891-ben 3700, 1910-ben 5000 lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, adóhivatal). Trianon után Romániához került, majd a második bécsi döntés után átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. – A szerk.]. Vili bácsi ott épített magának és a családjának házat, és ő ott gazdálkodott. Elvette [Nagy]Váradon a leggazdagabb leányt, egy Leitner leányt. Az volt a leggazdagabb leány, és az én nagybátyám elvette feleségül. Úgyhogy volt, mit aprítani a tejbe. Ott nem volt probléma az, hogy nincs pénz. Két leánya volt, az Ági és az Évi. Deportálva voltak, a szülők nem jöttek haza. Egyik sem. A két leányka nem is jött haza. Ők, amikor felszabadultak, akkor jöttek a svédek, és megkérdezték, hogy ki akar menni Svédországba. S ők nem akartak visszajönni, és ott voltak Svédországban egy évig vagy másfél

évig, és ott is ismerkedtek meg a jövődöbeli férjűkkel, Évi Amerikába, Ági Angliába ment. Évi Amerikában halt meg.

Édesanyámnak még volt egy fiútestvére, a Bátyus, Weiss Herman, aki ott maradt [Nagy]Zerinden. A felesége egy ideig parókás volt – még a háború előtt az apja megkövetelte, hogy parókát viseljen –, s aztán levette. Én már nagylány voltam, amikor Bátyus megnősült, ez talán 1933-ban volt. Ő sem volt deportálva, mert Románia volt. Ők kimentek 1948-ban Izraelbe. A zsidókat a faluról bevitték Aradra, a városba. És ott is laktak addig, amíg a háború tartott, s aztán visszamentek [Nagy]Zerindre, és leírta nekem egy levélben pontosan, hogy mi van a két lakásban, hogy a magtárban mennyi búza van meg mennyi kukorica... Az egész vagyont leírta, és minden az enyém lesz...

Édesanyám neve Weiss Olga, 1890 körül született. Anyám volt az egyetlen leányka. Nagyváradon végezte az iskoláit, a katolikus egyház gimnáziumában, nem tudom, miért. Olyan dolgok vannak, amik eszembe jutnak, hogy tulajdonképpen én mindenbe belenyugodtam. Amit ők csináltak, azt mondtam, hogy jól van csinálva. Hogy miért apácák nevelték? Intézetben volt, a szülők kint voltak [Nagy]Zerinden, ő [Nagy]Váradon volt, és zárdába járt. Nem tudom, miért. Meg vagyok róla győződve, hogy azért volt olyan jószívű, mert az apácák nevelték. Édesanyám leérettségizett, pedig a lányok abban az időben nem nagyon érettségiztek le. Ennyit tudott románul: „Merge la pădure” (román, Megy az erdőre). Héberül sem tudott, viszont németül igen. Németül mindenki tudott.

A deportálás után tudtam meg, hogyan ismerkedtek meg a szüleim. Mi [nagy]váradiak voltunk, a férjem is és én is, és volt egy jó ismerősünk, Deutsch doktor, Deutsch Elemér, és meghívott minket széderestére. Nem volt vallásos ember, de az ilyen tradíciókat azért megtartotta, és ott volt az unokahúga meg a Dengelegi és annak a felesége, a Pálfi Edit, ő is orvosnő volt, itt laktak, [Maros]Vásárhelyen, és a Deutschnénak az unokatestvére is meg voltak híva. Inkább Mártát, a feleségét ismertem, nekem franciatanárnőm volt a Zsidó Gimnáziumban, és kérdezték, hogy édesapám hogy s mint, s ki volt, mert ők nem tudják, anyámat ismerték, de apámat nem. És elkezdtem mesélni. Így csinált a doktor – nagydarab, kövér ember volt –, „Jaj, már tudom, én voltam a sádhén...! Én hoztam össze őket, és hallottam azután, hogy rosszul végződött a házasságuk”. Hogy ő honnan ismerte apámat, nem tudom, mindegy, ez nem érdekes. És ő hibáztatja magát. Akkorjában leültek a szülők, én ezt adom, a fiú azt kapja, szóval egy olyan vásár, adom-veszem. Na, mit érezhetett az az idegen ember iránt? Semmit. Udvarlás nem volt. Menyasszony lett, és nem tudom, bizonyos idő múlva aztán készültek a menyegzőre, gondolom, nagy esküvő volt. Körülbelül 1917-18-ban házasodhattak össze.

Szüleim házasságkötése nem volt beszédtema, valószínűleg [Nagy]Zerinden történt, de nem tudom. Polgári esküvő volt biztosan [Magyarországon 1894-ben vezették be a polgári házasságkötést és az állami anyakönyvezést (1894. évi XXXI. tc. a házassági jogról, ill. 1894. évi XXXIII. tc. az állami anyakönyvekről). – A szerk.], és zsidó vallás szerint is megesküdték, mert nagyon nehezen váltak el. A zsidók általában nem választanak el, mint a katolikusok [A hasonlat nem helytálló, ugyanis a katolikus egyház tiltja a válást. Valójában arra utal itt Gáspár Anna, hogy a háláhá szigorúan szabályozza a válási eljárást. A polgári törvény alapján kimondott válás a zsidó törvények szerint nem érvényes, a válást csak a bét din, a három mértékadó rabbiból álló rabbinikus bíróság felügyelete alatt lehet lefolytatni. Lásd még: válás. – A szerk.]. Nagyon sokáig

húzódott, de a nagyszüleim ragaszkodtak hozzá, hogy úgy is váljanak el. Miután elváltak, anyám visszavette a lánykori nevét, így Weiss Olga néven szerepelt. Miután elváltak, se anyám nem ment férjhez, se apám nem nősült meg. Apám íróasztalán végig ott volt anyámnak a fényképe. Ő azt állította, hogy nagyanyám volt az, aki elválasztotta őket. Áldott rossz ember volt nagyanyám, azt meg kell őszintén mondjam. Csúnya dolog, hogy ilyesmit mondok, de nagyon rossz ember volt. És el is hiszem, hogy elválasztotta őket. Hogy miért, azt sose tudtam meg.

A nagyapa öröksége már az ő életükben el lett osztva. Minden gyerek megkapta a részét, és abból élt. Abból épített Tasnádon a nagybátyám házat, és vette a földet. Az anyám földrészét is ők rendezték, és édesanyám kapta a járulékot a földjéről. Mi abból nagyon jól megéltünk.

Csak egy testvérem volt, a bátyám, Schwartz László János. 1921-ben született, Nagyváradon. Én Alsószoporon születtem, 1923-ban, ott, ahol laktak a szüleim, és [Nagy]Váradon nőttem fel [Alsószopor – kisközség volt Szilágy vm. Tasnádi járásában, 1891-ben, 1900-ban 1300, 1910-ben 1500 román és magyar lakossal. Trianont követően Romániához került, ma Supuru de Jos, jelenleg Szatmár megyéhez tartozik. – A szerk.]. Nagyon jó kapcsolat volt köztünk, bár én rosszabb voltam hozzá, mint ő hozzám. Volt még egy gyerek, aki meghalt, mikor anyám már a kilencedik hónapban volt, és keresztülesett egy zsák krumplin... belebotlott, és ráesett... Mondtam neki, hogy kár, hogy nincsen még egy testvérem, s ő azt mondta, ha az élt volna, akkor nem lettél volna te.

Miután összeházasodtak a szüleim, Alsószoporon laktak, az édesanyám kapott hozományba egy birtokot, és azon gazdálkodott apám. És a ház a mai napig is áll. Aztán elváltak, és nem tudom, hogy osztották meg válás után, én három éves voltam, én nem tudhatom, és nem is érdekelt. De voltam Alsószoporon, és a ház, amikor én ott voltam ezelőtt húsz esztendővel, állt. És bementem a házba, és megmondtam, hogy itt volt az ebédlő, itt volt az úriszoba, ott volt a hálószoba. Megmondtam, pontosan emlékeztem rá. Volt külön gyerekszoba. Még a rácsos ágyra is emlékszem, az egyik sarokban volt a bátyámé, a másik sarokban volt az én ágyam. Ezek olyan dolgok, amikre az ember emlékszik. De van, ami teljesen kitörlődött a fejemből. Öt éves volt a bátyám, mikor ők elváltak. Nem tudom, miért ment Nagyváradra szülni, biztos úgy gondolta, hogy jobb kezekben van, pláne hogy egy gyerek meghalt. Biztos félt.

Miután elváltak, beköltöztünk [Nagy]Váradra. Először a Kálvária utcán laktunk, azt kiadták, és aztán vették ezt az ikerházat, ez egy nagyobb ház volt, nagy kerttel. Két kapuval és két lakással, a középső fal közös volt. Én már arra emlékszem, mikor [Nagy]Váradon laktunk. Azt a házat eladtam, miután visszakaptam, a deportálás után.

Édesanyámmal és a testvéremmel éltem ott [a ház másik felében] meg a két unokatestvéremmel, Ágival és Évivel – a nagybátyámnak a két gyermekével –, akik falun laktak, de [Nagy]Váradon jártak iskolába. Így együtt voltunk, mint a testvérek: a bátyám és a három leány. És mégsem lehet, hogy csak karácsonykor és húsvétkor lássák a gyerekeket a szülők, béreltek egy autót. A sofőr a saját autójával hordta nagybátyámékat. És nyáron, mikor elmentünk hozzájuk, akkor autóval mentünk. Akkor ültem először autóban – ez tizenöt éves koromban volt.

Édesapámmal állandóan leveleztünk, kétszer egy évben eljött. Apám Magyarországon élt, Tornyosnémetiben, a magyar-cseh határ mellett [Tornyosnémeti – kisközség volt Abaúj-Torna vm.-ben, 1910-ben is, 1920-ban is körülbelül 900 lakossal. – A szerk.]. Beszédes volt, mindenki szerette a faluban. A birtoka fele Csehországban volt, a másik fele Magyarországon, úgyhogy állandó

határátlépéssel rendelkezett, és én is gyakran mentem vele Kassára. Az a birtoka volt, amit a családtól örökölt, egy része a nővérének, a sógorának volt a birtoka, amin szintén ő gazdálkodott, és pluszban neki is volt földje. Valószínűleg a tőkéből még vett magának. Hányszor piszkált a lányom: „Anyu, miért nem mentél oda, és kérted vissza a földet?” Én minden évben meglátogattam édesapámat 1940 előtt, ő pedig minden évben kétszer jött [Nagy]Váradra minket meglátogatni. S aztán 1940-ben átcsatoltak Magyarországhoz, s akkor már nem volt probléma, hogy megyünk hozzá. S akkor minden nyáron majdnem elmentünk hozzá. Mikor már nagyobbak voltunk, akkor anyám elengedett, hogy ott nyaraljunk apámnál. Úgyhogy a kapcsolat megvolt köztünk, nem volt probléma. Segített minket, mindig kérdezte, hogy mire van szükségünk, és nekem hivatalból azt kellett mondanom, hogy „Köszönöm szépen, van mindenünk”. Egy gyereknek mindig kell valami, de én ezt kellett mondjam. De aztán ő mindig hozott valamit. Mivel Magyarországon élt, jobban el volt látva. Arról nem beszélve, hogy milyen cseh cipőket hozott, juj, az nem igaz! Korcsolyacipőtől kezdve, bakancsokat, nagyon sokat hozott nekünk. Egyszer levélben megkérdezte tőlem, hogy mire van szükségem, és mondtam, hogy egy ballonkabátra. „Jó, akkor légy szíves, küldd el a méreteidet.” És elmentünk a szabóhoz, és levette a méretet, hát ne éppen olyan passzentre, ugye, hanem tegyük rá egypár centit hosszában-széltiben, nehogy a gyerek jövőre kinője. Apám megkapja a levelemet, bemegy az üzletbe, és mondja, hogy a lányáról van szó. „Jaj, hát aztán azt tetszik tudni, az úgy van, hogy ráteszünk egypár centit, hogy ne legyen szűk.” S mikor én felvettem azt a kabátot, belenéztem a tükörbe, majdnem sírógörcsöt kaptam. Ez is tett rá, az is tett rá, és én kis vékony, nyamvadt voltam. Mint a tehénen a gatyá, úgy állt rajtam az a kabát. És anyám, szegény: „Ne törődj semmit.” Emlékszem, hol volt a szabó [Nagy]Váradon, a Kispiac téren, ő megcsinálta nekem. Aztán olyan kabát lett belőle, hogy mindenki irigyelte az osztályban.

Az édesapámnál eleinte borzasztó rosszul éreztem magamat, mert én – nem tudom, más is lehet, hogy úgy lett volna – a kóser koszthoz voltam szokva. Édesapám nem tartott semmit. Ő nem volt kóser. Neki is volt szakácsnője, szobalánya, amit akart, minden. Én nem tudtam enni a tejfölös dolgokat. Például arra emlékszem, hogy a tökfőzeléket szerettem, de tejföllel csinálták, és nem tudtam megenni. Apám felhívta anyámat, hogy mondja meg, hogy ő azt hogy csinálja, hogy én azt meg tudjam enni. Volt sonka, kifőzött sonka. Én olyan beteg voltam, kihánytam az egészet, nem voltam hozzászokva a tréfli háztartáshoz. Aztán megszoktam, de a mai napig sem szeretem az ételben a tejfölt. Két-három hétig ültünk ott. Maximum négy hétig, nem tovább. Apámnak volt ott egy barátnője, de nem nősült meg. A barátnőjével összeismerkedtünk, nagyon szimpatikus nő volt. Apám egyedül élt egy ilyen kúriaszerűség házban. Jól megvoltunk, nem volt vele probléma.

Ezer holdon felül gazdálkodott apám [Azaz – a korabeli hivatalos statisztika értelmében – nagybirtokon gazdálkodott. A nagybirtok nagysága a gazdálkodás belterjességével összefüggésben országunként változó volt, Magyarországon az 570 hektárt (1000 kataszteri holdat) meghaladó birtokot tekintette a hivatalos statisztika nagybirtoknak. – A szerk.]. Hogy termesztettek-e valamilyen növényt, azt nem tudom. Volt ott mindenféle, hiszen azoknak az állatoknak enni kellett, amellett fenn kellett tartani a gazdaságot. Tehát búza, kukorica biztos volt, de engem ez nem érdekelt. Az állatokat megcsodáltam, tenyészllovak meg tenyésztehenek, nem tudom, hány liter tejet adtak naponta. Nagyon szerette csinálni. Volt a jószágigazgató [lásd: birtokkezelés], egy ilyen intéző, aki vezette a majdnem ezerhektáros farmot, és minden évben vitték fel Pestre, a nemzetközi vásárra az állatokat [Ha az apjának kb. 1000 kataszteri hold (kh) földje volt, az 575,5

hektár (ha) föld volt; ha 1000 magyar hold földje volt, az összesen 431,6 ha földet jelentett. – A szerk.]. Disznótól kezdve, voltak ilyen kicsi kis piros izlandi fajtyúk, mindegyiknek a lábán gyűrű. A kakas az valami gyönyörű volt. Felvittek egyszer egy hárommázsás disznót a kiállításra... szóval, ami állat volt, lovaktól kezdve minden, azonkívül ott volt a föld is. Mintagazdaság volt. Na és apám ezt nagyon szerette csinálni, és ilyen egylovas bricskával járt. A kis inaska hátul ült, apám vezette. Jaj, milyen boldog voltam, mikor mentünk hárman a bátyámmal bricskával és a fehér lóval... Annak a fehér lónak az volt a mániája – milyen marhaságokra emlékszem –, hogy a parasztasszonyoknak leharapta a kontyát. Éles volt a foga, a parasztasszonyoknak kendő volt a fejükön, és azzal együtt leharapta, a szájában maradt a konty. Vigyázni kellett, hogyha egy nőt meglátott, egyenesen ment felé, és leharapta. Ez volt a mániája. Apám azt mondta, hogy hiába verem, mert ezt nem lehet megmagyarázni.

El kell még mondjam, hogy 1940-ben, amikor Magyarország lettünk, mi automatikusan megkaptuk a magyar állampolgárságot. Édesapám nem mondott le a román állampolgárságáról miattunk. Mi automatikusan magyar állampolgárok lettünk, ő nem. Be volt hozzánk téve egy német katona, rendes fiatalember volt, és kérdezte, hogy édesapám hogy van. Én nem tudom, hogy került szóba, hogy mi román állampolgárok vagyunk az apánk után. Erre azt mondta, hogy ne mondjunk senkinek semmit, mert azonnal bajunk lehet belőle. Mi nem is mondtunk, senki nem tudott senkiről semmit, ezzel szemben a tisztartója, a gazdaság vezetője tudta, hogy román állampolgár, s feljelentette. És azt írta oda, hogy román kém. Így került apám Kistarcsára. A bátyám elment 1940-42-ben, talán 1943-ban őt meglátogatni Kistarcsán, s azt mondtam, hogy megyek én is. Azt mondta, az nem neked való hely. Utána nem tudok semmit róla. Azt tudom, mert a bátyámnak mesélte, hogy neki sérve volt, és nem tudom, hogy operáció előtt vagy operáció után klinikai halál lett, bevitték a kórházba, és hideg vízből meleg vízbe tették – így felélesztették, és aztán visszavitték Kistarcsára, és tovább nem tudok semmit. Hogy elvitték... őt is deportálták? Nem tudom. Nem tudok semmit. Ez volt édesapám.

Édesanyám énszerintem a világ legjobb asszonya volt. A legjobb anya és a legjobb asszony. Jóságú volt. Ha a családban bármikor valami gond volt, „Oli, gyere!”. Ha beteg volt valaki, ment. Addig a gyerekekre a fräuli vigyázott. Szolgálatkész, nagyon rendes asszony volt. Nálunk nem volt pénzprobléma. Egészségprobléma volt. És az, hogy édesanyám elvált, és mind hozták a kérőket, s ő nem akart férjhez menni még egyszer. Nekem mint gyereknek ez nagyon jól jött, mert azok hoztak ajándékokat a gyerekeknek. Amikor már nagyobb voltam, megkérdeztem anyától, hogy miért nem ment férjhez. És azt mondta: „Tudod, lányom, hogyha egy édesapa »megpirítja« – nem volt szó verésről –, rápirít a gyerekekre, ez normális. De egy mostohaapa rászóljon az én gyerekeimre, azt nem tűrtem volna.” Tehát feláldozta magát miattunk. Egy áldott asszony volt. Mindenki azt mondja, hogy az ő anyjánál jobb nincs, én azt mondom, hogy a jobbnál is jobb volt. Őrá pazaroltam végtelenül az egész szeretetemet. Hány éve már, hogy elvesztettem, és még mindig siratom... a mindenem volt. Apám idegen volt.

Nem volt vallásos, parókát nem viselt, de tartotta a hagyományokat a nagyszüleim miatt. Semmi másért, mert az akkor azt jelentette, hogy az öregek nem ettek volna nálunk [lásd: étkezési törvények]. Tehát szigorúan betartotta az előírásokat. Annyira, hogy mikor munkaszolgálatos volt a bátyám, és vett neki szalonnát, hogy majd csinálunk csomagot, betette a kályhába: „Ott huzat van, és akkor jól eláll a szalonna” [Elképzelhető, hogy nem csak az motiválta ebben, hogy megóvja a szalonnát az avasodástól, hanem egyben elrejtette a szülők szeme elől a sertésszalonnát, hogy ne

tekintsék tréflinek a háztartását. – A szerk.]. Emlékszem, hogy azt mondta szegény, hogy úgy megkóstolná ezt a szalonnát. Mondtam, „Nyugodtan kóstold meg, nem lesz semmi bajod!”. Azt mondta, „Nem. Nem, nem”. Belénevelték, hogy azt nem szabad enni.

Csak Hosszúnapkor ment a zsinagógába. A Hosszúnap a bűnbánó nap, a zsidók legnagyobb ünnepe, úgy hívják, hogy Jom Kipur. Akkor nem szabad enni és inni estétől másnap estig. Semmit a világon a szájba nem szabad venni. És általában a templomban kell lenni egész nap. Ezt édesanyám mindig betartotta. Elment a közeli imaházba, ahol az asszonyok imádkoztak... és pletykáltak egész nap. Mi meg otthon eszegettük az ennivalót, ami el volt készítve. Áldott jók voltunk mi is. Na, mindegy, ez volt.

Édesanyám, bár nem volt rákényszerítve, hogy főzzön, szeretett kotyvasztani, és nagyon jól sütött. Megtanulta a cukrászati titkokat. Hirdetés alapján jelentkezett egy cukrásztanfolyamra, járt egy cukrászhoz, és megtanult tésztákat [süteményeket], bonbonokat készíteni. Ragyogóan tudott sütni. S persze nem maradtak meg a receptkönyvei sem, nem maradt meg semmije. És nagyon szerette csinálni. Mindig, amit én szerettem, azt készített, például bonbonokat, rumos meggytől kezdve, és fondant-t. A fondant, az a fehér töltelék, amit beletesznek a csokoládébonbonokba. A fondant francia szó. A fondant maga az a fehér massa, azt ki kell keverni cukorral, nem tudom, mivel, s aztán tesznek bele kávé, tesznek bele csokoládét, tesznek bele gyümölcsöt, az adja meg az ízt. Majd csokoládémázba belemártogatják, s ráteszik speciális papírra, s hagyják, hogy megszáradjon. Olyan bonbonokat csinált, amiket lehet kapni az üzletben is. S én kint a lágerben mindig arra vágytam, hogy zárjanak be engem a kamrába... az otthoni kamrába. Gyönyörű szép, majdnem akkora volt, mint ez a szoba. És ott álltak a fondant-ok, a dzsemek, kompótok, az édességek ilyen nagy pléh dobozban, a mézes sütemény, ilyen pogácsa, olyan nem tudom, mi..., hogy a leányka, mármint én, melyiket kívánja meg. Hogy mi minden volt ott a kamrában..., a lisztesládától kezdve, mi mindenem volt ott. Minden, amit lehetett akkor eltenni. Dulcsácákat csinált [Román szó, dulceața, valójában török eredetű, gyümölcsből készített édesség. – A szerk.], amiket erdélyiek nem csinálnak, ez egy regáti szokás. Ezt a Cimpeanunétól, a háztartástanárnőnkől tanulta. A szakácsra azért volt szükség, mert nem volt előkelő, hogy ő főzzön. Amikor akart, kiment a konyhába, ha nem akart, nem ment. Én jobban szerettem, mikor anyám főzött, mint amikor a szakácsné főzött. Jóízűek voltak az ételei. Engem is megtanított, a krémeket, a habokat én kavartam mindig. Nagyon szerettem kóstolgatni. Szerettem kinyalni a lábasokat, édesanyám azt mondta, hogy az esküvőn majd zuhogni fog az eső. Ez egy népi hiedelem, hogyha nyalánk vagy, akkor az esküvőn majd esik az eső. Azért én kinyaltam a lábasokat, azért voltam mindig, világéletemben kövér... [Gáspár Anna éppen az ellenkezőjét érti, mivel szálkás termetű. – A szerk.] Rengeteg édességet ettem, az éltetett.

Egy jópofa eset: nyár volt, és anyám készített valami gyümölcskrémet, emlékszem, és ki kellett kavarni. Vette a bátyám – ő is szerette beledugni az orrát a kavarásba –, kiment az udvarra, hogy ő azt az udvaron, a kertben kikavarja. Kiabált ki anyám, ezt nem fogom elfelejteni: „Na, Laci, készen? Ki van már kavarva?” „Mindjárt kész van! Mindjárt kész van!” És mire feljött, üres volt a tányér, az egészet kinyalta, nem tudom, hány tojássárgáját a cukorral meg az eperrel. Na, ezt csinálta az én bátyám, a Laci. Nagy figura volt ő.

Megmondom őszintén, nekem volt kisasszonyom, méghozzá Düsseldorfból, Németországból, úgyhogy én inkább németül beszéltem a fräulival, mert ő megkövetelte, hogy németül beszéljek.

Lia Britz olyan húsz év körüli, igazi német típus volt. A hölgy fiatal volt, és kancsi. Képünk is volt, nagyon sok, és mindegyiknél az arcát betintázta. A régi fényképeken nyilván ott álltál egyenesen, jobbra voltam én, balra volt a bátyám, ő középen. És úgy szembe fényképeztek le, ilyen levelezőlap formára. És akkor ő azt betintázta, persze csak a saját arcát, hogy ne látszódjon, hogy ő kancsi. Ő saját magát nem látta, hogy ő kancsi, de tudta. De ha látta a képét, akkor látszott. Nem volt szabad anyám neveljen, csak ő nevelt. „Ne szóljon bele. Ha nem kellek, akkor megyek haza” – ez volt a refrén. Nagyon szigorú volt, hogy utáltuk, Istenem. Értelmes, okos nő volt, de ő azért jött ide hozzánk, hogy keressen. Ezek a német nők ajánlkoztak nevelőnőknek, ez egy kereseti forrás volt a számukra. Idejöttek Romániába, és jó pénzért nevelték a gyerekeket. Voltak prospektusok, így találtunk rá. Azt mondták az öregek, a nagyszülők, hogy a németek jó pedagógusok. El voltak ismerve, hogy jól nevelik a gyerekeket. De kisgyerekként már úgy találtam, hogy túlzás, amit ők [a nevelőnők] csinálnak. Engem német példa szerint, spártai módon nevelt. A jólneveltséget tanította, hogy hogyan kell ülni az asztalnál, hogy kell viselkedni, hogy kell járni. Megtanultam, hogy így kell enni, nem úgy... És nagyon sok minden megmaradt bennem. Ő a magából nem engedett, de nem szólt bele, ha az öregek például úgy kívánták, hogy [sábátkor] ne gyűjtsam fel a villanyt [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Ilyenkor jött a fräuli, és felgyújtotta. Elfogadta ő is, de engem nem presszionált se jobbra, se balra, csak a nevelésen volt a hangsúly. A jólneveltségen. Arról nem beszélve, hogy nem tudott egy szót se magyarul, csak németül. Egymás közt németül beszéltünk. És hogy szidtuk előtte, azt nem tudom elmondani. „Mit mondtok? Mit mondtok?” „Semmit a világon, csak úgy beszélgetünk.” Persze hogy róla beszéltünk a bátyámmal és a két unokatestvéremmel, mikor együtt voltunk. Utáltuk, mert olyan volt, mint akinek nincsenek érzései. Nem tudom, hogy valaha is előfordult volna az, hogy megdicsérjen. A kisasszony szigorú volt, olyannyira, hogy egyszer, nem tudom, miért, anyám pártomat fogta, és rászólt az anyámra: „Maga neveli a gyereket vagy én?” S ez nekem nagyon rosszul esett... Én olyan kis nyápic, gyenge gyerek voltam. Most is nagyon keveset eszem, akkor is keveset ettem, és azt mondta, hogy ami ott van a tányéromon, meg kell enni. Hiába magyaráztam, hogy én nem tudom megenni, meg kellett enni! Megettem, kihánytam. Erre kiment a konyhába, és behozott még egy adag ennivalót, amit meg kellett egyek. Ha másodszor is kihánytam, másodszor is behozott ételt. Mert úgy kellett lenni, ahogy ő akarta. Arra emlékszem, hogy akkor nagyon el voltam keseredve.

Borzasztó ronda nőszemély volt, énszerintem rossz ember volt. Utáltuk, panaszkodtunk rá, és akkor édesanyám felmondott neki. Nem is ellenkezett, hazament. Aztán jött egy idősebb nő. Az se volt sokkal jobb. Elza? Matild néni? Már nem is emlékszem, hogy hívták. Az egy kicsit enyhébben nevelt minket. Hét évig neveltek minket. Utána rém boldogan felszusszantunk mi, gyerekek, amikor iskolába mentünk.

Ezek a hölgyek ott laktak nálunk, valamilyen szinten családtagoknak számítottak. De például nem ettünk együtt a szülőkkel, az öregekkel. Se édesanyámmal, se nagymamáékkal. A gyerekek külön ettek. Külön asztalnál, külön időben. A fräulival mindenhová együtt mentünk. Mindig együtt voltunk, egész nap. Azt, hogy külön étkeztünk, azt hiszem, a fräuli vezette be. Az nem egy zsidó hagyomány. Édesanyám például a szüleivel evett. Miután elment a fräuli, együtt étkezhattunk a nagyszülőkkel. És milyen boldogok voltunk!

Nem a konyhában ettünk, hanem az ebédlőben. A lány bejött, behozta az ételt, leszedett, hozta a másodikat. A közelből, a legközelebbi pékségből hozták a kenyeret. A rozscipót frissen, vajjal nagyon szerettem. Azóta se találtam meg sose a régi ízét. Kedvenc ételem a húsleves volt. Húst

nagyon keveset ettem, nem szerettem a húst, hanem tésztaféléket inkább. Anyám mindig a kedvemben járt, azt csinálta, amit kértem. A bátyám mindent megevett, de én nagyon válogatós voltam. A szakácsnéval anyám beszélt meg, hogy mit főzzön, nekünk nem volt beleszólásunk. Anyám megkérdezett minket: „Na, mondjátok meg, hogy mit ennétek?” – és megcsináltatta azt. De minekünk semmi közünk nem volt a szakácsnéhoz. Nem éltünk rosszul. Bár az igazság az, hogy édesanyám nem engedett ki a konyhába – én nagyon hiányát éreztem ennek, és ezt egy kicsit szegénynek felfovom, hogy nem vitt ki a konyhába, és nem tanított, mert ő tudott főzni. „Leszel még te eleget a konyhában! Ne pocskold arra a fiatal éveidet, hogy főzzél!” És mikor hazajöttem [a deportálásból], nem tudtam én egy rántottát megkészíteni. Sovány, nyápic gyerek voltam, nem voltam kövér soha életemben. Anyám mindig azt akarta, hogy jobban egyek, többet egyek. Mindenki azt mondta, hogy az édesség hizlal, a tészta [a sütemény] hizlal. Pléhdobozokban mindig ott álltak a házilag sült kekszek. Minden este, mikor lefeküdtem, oda volta téve az ágyam mellé egy tányér tészta, azt elrágicsáltam. Kedvenc tésztám az isler volt. Meg is tanultam elkészíteni.

A lakásunkban volt négy szoba, volt egy tornác végig a három szobán. A lépcsőn feljöttél, jobbra volt az előszoba. Ott bementél, az előszobában volt két ajtó, az egyik a szalonba ment, a másik az öregek hálósobájába. Volt a gyerekszoba, és utána volt az ebédlő, vagyis egy ilyen vagonyszerűség volt, a négy szoba egybenyílt, és azután jött a két ajtó a nappaliból, az egyik ajtó a fürdőszobába, a másik ajtó egy folyosóra, és onnan nyílt a kamra, a padlásfeljáró, a konyha és a cselédszoba. Tehát egy ilyen hosszú épület volt. Ugyanaz volt a másik oldalt is. És aztán mikor lementél, az ablakok mind erre a tornácszerűségre nyíltak, csak a legelső szoba és az előszoba nyílt az utcára. Akkor megint lementél egypár lépcsőt, és akkor volt az udvar, a kert, a veteményes, szőlős. A tornác oszlopos, félig nyitott volt, a teteje be volt fedve. Zöld volt, arra emlékszem, és a roletta is zöld volt, az ajtók zöldek... mind készült édesanyám, hogy egyszer majd fehérre fogja festetni, de nem került rá sor. Parkettás volt.

Nem volt hideg-meleg víz, mert a fürdőszobában csak kazán, kád meg ilyesmi volt. Úgyhogy ha akartál fürödni, be kellett fűteni a kazánba. Fával fűtöttünk, a kazán felmelegítette a vizet, és ha közben még tettél a tűzre, az állandóan melegítette a vizet. Nagypám csak egyszer egy héten fürdött, pénteken. Mielőtt elkezdődött a szertartás, ő csak akkor fürdött meg. Mikvébe nem jártunk. [Nagy]Váradon volt mikve, azt is tudom, hogy voltak ilyen vallásos osztálytársnőim, és mondták, hogy az esküvő előtt el kell menni a mikvébe. Nem, én nem tudom, hogy elmentem volna. Énnekem, ha az a kád bent a házban nem volt úgy kisúrolva, ahogy én szerettem... nem, nem hiszem, hogy mentem volna, ha még erőszakolnak sem. Megfürdök én otthon. A nagypám nem volt bigott.

A cselédnek meg [később] az inasnak volt külön cselédszobája. A szakácsnő, Helénke nem lakott nálunk, csak bejárt főzni. Eleinte volt szobalány is, szakácsnő is, addig, amíg a magyarok bevezették azt, hogy ahol van férfi a házban, nem lehet szolgálólányt tartani, csak inast. Akkor a lánynak felmondtunk, és jött a fiú, aki segített a háztartásban. A cselédek és az inas nálunk családtagok voltak.

Jómódú, gazdag emberek voltunk. Voltak festmények is a házban. Én már abban nőttem fel, nekem nem volt semmi érdekes. Senki sem volt műgyűjtő. A bátyám szerette a művészetet, én különösebben nem, mert voltak ilyen reprodukcióim. Nem tudom, nem csináltunk különösebb problémát belőle. A festmények csendéletek voltak, azt hiszem, anyám inkább szerette a

csendéletet. De egyik sem volt olyan név, mint egy Raffaello... A festményeket Nagybányáról vették. [Nagy]Váradon azt tartották, hogy a legszebb festmények Nagybányán készülnek [lásd: Nagybányai művésztelep]. De most nem beszélnek már róla.

A könyvek meg a lexikonok az anyámé voltak. Könyvtárba nem járt, ő megvette a könyveket, amik megtetszettek neki. Magyar könyvek voltak, mert anyám egyáltalán nem tudott románul. A nagyszülők még annyira sem. Nem volt rá szükségük. S anyám is magyar iskolába járt, mire kellett volna? Anyám szerette a romantikus regényeket, és nagyon sokat olvasott fel nekem. Ha beteg voltam, mindig az volt a jó benne, hogy szerettem, olyan jól olvasott. Nem olyan monotonan, hanem hangsúlyozva, állítólag sokat szerepelt is a zárdában. Jókai megvolt, Mikszáth is volt, meg ezek a magyar klasszikusok. Verseket is, mondjuk, azt is, hogy szépen szavalt, de aztán én bekerültem a román iskolába, mert én már első osztályban román iskolába jártam, és ott már akkor anyám nem tudott nekem segíteni. Én azt olvastam, amit az iskolában kértek, szépirodalmat. Édesapám is szeretett olvasni. Minden este, amikor lefeküdt, pihent, akkor vette a könyvet, és olvasott. De ha kérdeznék, hogy mit, nem tudom. Rendszeresen olvastunk. Volt egyszer egy olyan [a háború után közvetlenül], hogy úrlapot kellett kiállítani arról, hogy mi volt a lakásban: mi tűnt el, mit vittek el. Még szegény férjem, ő sokat járt hozzánk, barátok voltunk, jobban tudta, hogy mi van, milyen könyvek vannak.

[Nagy]Váradon nem voltak zsidó szomszédaink, nem volt az egy zsidó negyed [ahol laktak]. A szüleim inkább a rokonsággal barátkoztak. Anyámnak még volt egy-két barátnője, akivel összejárt, de többnyire a rokonsággal tartották a kapcsolatot. Távoli rokonok voltak, de összejártak. De különben anyám eléggé visszahúzódó természet volt, a családnak élő. Nagy ritkán elmentünk a színházba, velünk együtt ment el, de nem volt egy mondén életű asszony. Az nem volt szempont egy barátkozásnál, hogy zsidó vagy sem. Mindegyik szomszédal jóban voltunk. A közvetlen szomszédunk például két idősebb szerb nő volt, két vénkisasszony. Matasits néni mindig hozzánk jött telefonálni, mert nekik nem volt telefonjuk. Nekünk kellett [a telefon], mert a testvérek messze voltak, nagyapámék [Nagy]Zerinden voltak, és állandóan érdeklődtek, mert nagyon összetartó család volt, és kellett tudnia egyiknek a másikról. Akkoriban, ha telefonáltunk, a központtól megkértük a számot, és beszélünk [Vagyis kézikapcsolásos telefonközpont volt, nem pedig automata. – A szerk.]. Például nem volt impulzus, annyit beszéltem, amennyit akartál. Azt hiszem, ha más városba telefonáltunk, volt egy minimális összeg. De nem volt probléma a telefon. A telefon akkor nem volt luxus. Arra emlékszem, hogy soha őket [a két idősebb szerb nőt] az utcán nem láttam. Hogy mit ettek, hogy ettek? Voltak nekik gyöngytyúkjai. Ezek a gyöngytyúk nagyon csúnyán csináltak, egész nap be nem áll a szájuk. De anyám sose szólt nekik. Volt egy szerb pék, és onnan rendelték a kenyeret, a péknek az inasa hozta el.

A valódi [nagy]váradiak [a zsidók közül] olyan gettószerűen éltek. Volt egy nagy templom, ott volt a zsidó kórház, majdnem százszázalékosan csak zsidók laktak [azon a környéken]. Mi nem voltunk valódi, tősgyökeres [nagy]váradiak, mert úgy 1925-26-ban költöztünk oda. De a tősgyökeresek, a templom köré tömörültek, a szomszédos utcákban meg a környéken laktak. Ott volt a mikve, ott volt a sakter, a fősakter. Lehet, hogy volt al[sakter] is, én már arra nem emlékszem. Mihozzánk nem nagyon jártak [akik abban a részben laktak], mert... nem is tudom, miért. Én azt hiszem, életemben nem is ismertem egy rabbit sem. Abban az időben [Nagy]Váradon sok zsidó volt. Volt ortodox és neológ hitközség. Elemi iskola is volt: ortodox és neológ. Hozzánk, a lakáshoz közelebb volt a neológ, de oda nem volt szabad menni. Engem az ortodox iskolába küldtek, mert „ortodox

vagy”. Mi, amikor bekerültünk [Nagy]Váradra, nagyon messze vettünk házat, tehát mi attól a zsidó negyedtől nagyon messze laktunk. De nagyapám elvárta azt, hogy oda írassanak iskolába, sőt, ő ment és íratott be oda. Nekem, ha jól kiléptem, fél órát tartott az út odáig. És ez [Nagy]Várad viszonylatban sok volt. És a bátyámat is oda írátták, a fiúiskolába. Morogtam én azért eleget. Mert télen bizony... villamos nem volt, csak a főutcán, nehéz volt menni-jönni, s volt úgy, hogy délután is volt óránk, és akkor még egyszer elmenni... De az öreg így kérte, hát legyen így. Volt óvoda is, ott a közelben, de oda anyám nem engedett. Valószínűleg olyan gyengébb óvoda volt. Ó, hányszor mondtam, hogy szeretnék menni! De nem engedett óvodába, nem. Hétéves korban mentem iskolába, a kisasszony csak addig volt. Már amikor iskolába kerültem, akkor nem volt nálunk kisasszony.

Volt egy nagy ortodox templom ott az iskola környékén, és volt egy nagyon nagy neológ templom. Egyszer, nem is tudom, milyen ünnep volt, talán Purimkor, mert az az egyetlen örömmű a zsidóknak, az osztálytársnőim azt mondták, menjek velük a neológ templomba. Jó, elmentem, nem tudtam, hogy ebből baj lesz. Nagy viszály volt állandóan az ortodoxok és neológok között. A templomban kórus volt, orgonakísérettel. Az ortodoxnak nem lehet, tiltva van [A bölcsek négy alapvető tilalmat rendeltek el a szombattal kapcsolatban, ezek egyike a munka: szombaton mindenfajta munkától tartózkodni kell, márpedig az orgonabillentyűk nyomogatása is munka, tehát tilos. Ezért az ortodoxia szemében botrány az orgona a zsinagógában, a neológia szemében viszont a reformok jelképe. – A szerk.]. Tényleg, nagyon szép volt az az istentisztelet. Az, hogy elmentem a templomba orgonajátékot hallgatni, csak egyszer fordult elő. Hazamentem, és megmondtam nagyapámnak. Azt hittem, hogy megver, [különben] soha a kezét fel nem emelte... Nagyapám megmagyarázta nekem, hogyha én neki akarok rosszat, akkor menjek el. Hogy azok istenkáromlók, a neológok: „Oda többet be ne tedd a lábadat!” Nagyobb ellenségei voltak a neológok, mint a keresztények. Sose kérdeztem meg tőle, hogy miért. Nem akartam az öregnek rosszat, és tényleg nagyon szerettem nagyapámat, ha megkért rá, én többet nem mentem a neológ templomba. [Nagy]Váradon ez a két nagy templom volt, és nagyon sok imaház. Hogy körülbelül hány, azt nem tudom, és megmondom őszintén, hogy nem is érdekel. Mi például messze laktunk az ortodox templomtól, de volt a közelben egy imaház, és oda jártunk. Nagyapám is oda járt az imaházba, ha járt. De nem ment minden szombaton, csak a nagyünnepeken ment. Újévkor [Ros Hásáná], Hosszúnapkor ott ült egész nap. Hosszúnapkor bőjtölt az egész család. Nem akarok hazudni – én nem tartottam meg. Odagyűltek az összes haverok, ahogy most nevezik, oda voltak készítve a kamrába a tészták [sütemények], és megdézsmáltuk. Én nem tudom, miért, lehet, hogy apámra hasonlítottam? Mondhatnám azt, hogy vallásos voltam, de nem voltam vallásos. Mit csináljak? S aztán miután a deportálás volt, akkor még annyira sem hittem, mint addig.

Nagyapám vitt el először az iskolába. Bejött [Nagy]Váradra, elvitt az iskolába. Négy elemi és négy gimnáziumot jártam ott, annyi volt összesen a lányoknak. Azt végigjártam, s akkor az állami iskolába felvételizni kellett. A felvételi az Oltea Doamnăban, az államiban volt, és onnan oda mentél, ahová akartál. Az feljogosított arra, hogy választhatsz, hogy melyik iskolába akarsz menni. Az Orsolya-rendi iskola egy katolikus iskola volt, katolikus apácák vezették [Szent Orsolya Rend – az oktató-nevelő és evangelizáló tevékenységet folytató Szent Orsolya Rend alapjait 1535-ben rakták le Itáliában, de a Rend maga 1612 óta létezik. Magyarországon első iskolájukat Pozsonyban nyitották meg, 1676-ban. A nagyváradi iskola 1772-től 1950-ig működött. – A szerk.]. A Notre Dame de Sion, egy francia iskola volt a legdrágább, az volt a legelőkelőbb iskola, oda is csak azt vették

fel, aki az Oltea Doamnában vizsgázott. Ez törvény volt. Az Oltea Doamna líceum Ștefan cel Mare-nak a mamájáról kapta a nevét [Ștefan cel Mare (1457–1504) a törökök ellen vívott hadjáratairól híres moldvai uralkodó. – A szerk.]. Anyám ragaszkodott hozzá, hogy ha már ügyis választani kell, és leány zsidó líceum nem volt, menjek az Orsolyába, ő is zárdában nevelkedett. Tényleg tisztaság, rend volt. A felvételi csak románul volt, nem volt szabad magyarul beszélni.

A fiúknak volt egy külön iskola, a héder, ahol a Talmudot tanulták [A héder alapfokú iskola, ahol a kiskorú gyerekeket írni-olvasni tanítják héberül; a Talmuddal majd a következő fokozatban, a Talmud-Tórában kezdtek ismerkedni a hagyományos zsidó oktatásban részesülő fiúgyerekek. – A szerk.]. A fiú zsidó gimnázium a templom udvarán volt. A mi iskolánk a sarok után volt, közvetlen közelében volt az ortodox templomnak. De én soha be nem mentem a templomba. Nekem az tetszett, mikor volt esküvő, és akkor mindenki szaladt ki az óra után, hogy nézzük meg a hippi [hüpe] alatt, hogy esketnek. Én nem voltam templomjáró. A fiúknak volt egy tizenkét osztályos líceum [a Zsidó Líceum]. Nemrég került a kezembe a férjemnek az érettségi tablója [ő ott végzett]. A bátyám is oda járt egy darabig. De csak a fiúknak volt tizenkét osztály, a lányoknak csak négy gimnázium volt, de mentünk az államiba, 1940-ig. Az állami iskola egynemű volt, délelőtt voltak a fiúk, és mi voltunk délután. A többi iskolában sem volt koedukáció. Külön volt a leánylíceum, és külön volt a fiúlíceum az én időmben.

Azt sajnós meg kell állapítsam, hogy általában [Nagy]Váradon két nagy réteg volt [a zsidók között]: a gazdagok és a szegények. Középosztály kevés volt. Nagyon gazdagok voltak, és nagyon szegények. Ezt onnan tudom, mert a zsidó iskolában a szegények tandíjmentesek voltak, és a gazdagok ahhoz mérten fizették a tandíjat, amilyen gazdagok voltak. És voltak nagyon gazdagok. Én körülbelül a tetőtől úgy az ötödik-hatodik voltam.

Az iskolában éppúgy, mint most, dolgozatokat írtunk, vizsgáztunk, sőt még bevezették a kisérettségit is. Én például kisérettségiztem a negyedik gimnáziumból az ötödik gimnáziumba, és a negyedik elemiből az első gimnáziumba is felvételiztünk. Tanulni sajnós egyedül tanultam, pedig édesanyám mindig otthon volt, de nem tudott románul, és én már románul tanultam. Egyedül csináltam a leckémet. A bátyám még segített, de korrepetitorom nem volt, szóval, aki segítsen. Megmondom őszintén, hogy elég jó tanuló voltam. A negyedik gimnáziumig mindig kaptam diplomát. Jó tanuló, lelkiismeretes voltam, megtanultam a leckét, ha kellett, ha nem kellett. Én nem tudtam úgy elmenni az iskolába, hogy ne tanuljak, és ne olvassam át azt a leckét. De nehezünkre esett a román nyelv, ez az igazság. Például az utcán egy tábla csak románul volt kitéve. A zsidó iskolában is ki volt írva a folyosón: „Vorbiți numai românește!” (román, Csak románul beszéljete!). Dehogyan is beszéltünk mi románul... s a tanárok kötelezve voltak, hogy románul beszéljenek. S volt az Ida néni, a történelemtanár, aki nagyon rosszul beszélt románul, és tett egy őrt az ajtóhoz, hogy nézze, hogy nem jön senki a folyosón: „Szóljál, fiam, ha jön valaki!” – és akkor mesélt történelmet. Tátott szájjal hallgattuk. De ha románul kellett, akkor vette a könyvet, és felolvasta a könyvből. Ha jókedvében találtuk: „Ida néni, tetszik mesélni?” – akkor mesélt. Szerelmes volt Napóleonba. Ő, mindenről mesélt, már idősebb nő volt, és úgy látszik, hogy az igazgató nem akarta kitenni azért, mert nem tud románul. Ragyogó nőszemély volt, ragyogó. Szegény Ida néni. De a leckét románul kellett megtanulni. Magyar nyelven nem tanultunk semmit a világon. Aztán tanultunk mi, kérem, franciát, latint, németet. A franciát kezdtük harmadikban, a németet ötödikben, a latint, azt hiszem, elsőben. Borzasztó nagy súlyt fektettek akkor a latinra, nagyon komoly tantárgy volt a latin nyelv. A zsidó iskolában tanultunk héber nyelvet hittanórán, de nem tudok már semmit. Én nem

tanultam meg héberül. Tudom, Leichmann tanár volt a hittantanárunk, és annyit bosszankodott, szegény, mert nem akartunk tanulni. Imádkozni tanultunk, a héber betűket és a zsidó történelmet tanultuk. Majdnem minden nap volt óránk szegény Leichmann-nal.

A zsidó negyedben volt a heider [héder] is. Én nem voltam ott soha. Csak fiúk járhattak oda, a „bóherek” [A bóherek a jesiva tanulói voltak. – A szerk.]. És onnan küldtek hozzánk minden héten valakit, ebédelni. És úgy meg voltak hatva, hogy az asztalhoz ültették, mert általában az emberek a konyhában tálaltak nekik. S nálunk az asztalnál ültek. Az ebédlőben. De mind olyan nyápicok voltak, olyan sápadtak. Olyan rosszul öltözöttek. Olyan visszataszító volt. Gyakran jöttek ebédre, este nem. A nagyapám felhívta őket telefonon, megbeszélte, hogy kedden délben jönnek, vagy pénteken jönnek, vagy szombaton jönnek. Úgy gondolom, hogy az iskola felelőse osztotta be, hogy mikor és hová. Szédereste nem fogadtuk őket, mert azt mindig [Nagy]Zerinden töltöttük, nem [Nagy]Váradon.

A zsidó iskolában nem tapasztaltam antiszemitizmust, pedig voltak román tanárnőink. Ott nem éreztük. Ezzel szemben nekem borzasztóan fáj, ami akkor történt, amikor bekerültem az Orsolyába. Az Orsolya egy magyar katolikus rend volt. Ott nagyon sok bukaresti volt, és nem értettem, hogy kerültek a bukaresti lányok pont [Nagy]Váradra, ezt sose tudtam meg. Tizenöt éves voltam, a barátnőmmel együtt mentünk. Az osztályban mindenki leült, ahová tudott. Négyen ültünk a padban, egy szőke lány ült mellettem. Első nap, mikor bejött Mater Klotilda – ő volt az igazgatónő –, mindenkit felszólított, hogy diktáljuk be, honnan jöttünk, melyik iskolából, és mennyi volt a médiánk, milyen jeggyel mentünk át a felvételin, szóval ilyesmit. Kikérdezett. Mikor rám került a sor, és mikor mondtam, hogy Gimnaziul Evreiesc (Zsidó Gimnázium) – ez még a román világban volt [1940 előtt] –, aki ott ült mellettem, Ionescunak hívták a leánykát, felállt mellőlem az óra közben. Felállt mellőlem, és elült. Akkor az volt az érzésem, hogy pofon vágta. Ez volt az első pofon, amit kaptam. Később összeismerkedtünk az osztállyal, többek közt vele is, és bocsánatot kért. Ő azt hitte, hogy a zsidók olyanok, mint a négerek vagy mint a bennszülöttek, vagy nem tudom, hogy mit képzelt el. Abban az osztályban tizenketten voltunk zsidók a harmincötösből. Soha nem éreztették velünk, hogy zsidók voltunk. Például Mărtişorkor is mindenkinek a padján ott voltak a Mărtişorok [Román népszokás: március elsején „márciuskával” ajándékozzák meg a fiúk a lányokat, a férfiak a fiatalabb-idősebb hölgyeket. A márciuska általában fémből készült kisméretű tárgy, piros-fehér zsineggel, s a megajándékozott a gallérjára tűzve viseli. -- A szerk.]. Én nem is tudtam, mi az. És mindenkinek ott volt az ajándék. Nagyon jól megvoltunk. Az Orsolyában jártam az ötödik gimnáziumot, mint ahogy most volna a kilencedik és a tizedik [osztály]. Itt tandíjat kellett fizetni, mert privát, vagyis a katolikus egyházé volt az iskola, nem állami iskola volt. De tényleg nagyon, nagyon rendesek voltak. Két évet tanultam ott [Az 1938/39 és az 1939/40-es tanévet végezte az orsolyiták iskolájában. – A szerk.]. Nem tudom, hogy most megvan-e az iskola. Voltak bentlakók is, jöttek más városokból, ezek a román lányok is mind a bentlakásban laktak. Oda nem volt szabad nekünk bemenni, nem láttam soha, hogy laktak ott. A bentlakók az Orsolya-rend épületében ebédeltek.

Zenét is tanultunk, kórust, zeneirodalmat. A tanárnőnk Saranénak hívták, egy nagyon ügyes, világi nő volt. Énekeltünk mi Schubertet is, meg... nem Bartóknak van a „Magyar tánc”-a?... Nagyon jó kórusunk volt, fellépésünk is volt. Volt egy olyan tantárgyunk az iskolában, hogy főztünk: minden héten négy lány minden osztályból. Volt konyha az iskolában, fel volt szerelve edényekkel, tányérokkal. A gimnáziumban és a líceumban is végig volt. Minden osztályból – a négy

gimnáziumból és a négy líceumból – négy gyerek ott ügködött, és mindenkinek megvolt a „reszortja”: hogy te vagy a felelős az asztalterítésért, te ezt pucolod, te ezt csinálod, s aztán mikor főztünk, akkor együtt főztünk. Hogy kell pucolni, hogy kell elmosogatni, hogy kell megteríteni, szóval olyan speciális dolgokat tanultunk, amit sokan otthon nem kaptak meg. Nem tudták azt, hogy jobboldalt kell a kanál és a kés, baloldalt a villa... Honnan tudják? És a poharat ide. Mindenféle pohár volt ott, hogy hogyan kell tenni a vizes meg a pálinkás, vagyis a kicsi poharat, a söröspoharat... mit tudom, már nem emlékszem. Mindent megtanultunk. Tulajdonképpen az egész osztályt bevonták, míg mind megtanulták. Főztünk előételt, levest, másodikat, és ha telt az időből, valami desszertet. Mi vittünk hozzávalót, megfőztük és megettük. És a recepteket persze leírtuk. Rengeteg receptet hoztunk, egy nagyon jó háziasszony volt a doamna Cîmpeanu (Cîmpeanu asszony). Például vinetét [padlizsánt, románosan] – azt hiszem, ő volt az első [Nagy]Váradon, aki hallott a vinetéről. Regátból hozták ide, Erdélybe. Ikrát kikavart, mindig nagyon szerette az ilyen különlegességet. Ragyogó tanárnő volt. Kézimunkát tanultunk. Hát miért kézimunkálok én még most is? Hímzést, gépelést, mindent megtanultunk. Varrógéppel csináltunk bugyit, kombinét, hálóinget, a negyedik gimnáziumban például „ijét” varrtunk, ezt a román nemzeti blúzt, ami ki van hímézve [A román írásmódja „ie”, román népviseletben használatos kivarrott vagy hímzett női ing. – A szerk.]. Minden kézimunkát tudok, mindenfélét.

Az egyik leányka, aki kint van most Németországban, Székely Lili benne volt a társaságunkban, és a barátja egy román fiú volt. A szülők nem szóltak bele, nem szóltak semmit, de az iskolában kitudódott, és ki akarták csapni. Az Oltea Doamnába járt, hatodikos volt. Az iskolában beleszólhattak, hogy a diákok kivel barátkoztak, hogy egyáltalán barátkozol fiúkkal, hogy jársz fiúkkal. Nem volt szabad fiúkkal járni az utcán. És a Mitu tényleg jóképű fiúcska volt. Azt mondta az igazgatónő, a Goiculescuné, hogy az anyja vigye el a nőgyógyászatra, és vizsgálják meg, hogy szűz-e vagy nem. S erre azt mondta Lili, hogy ő nem megy, nem engedi. Ebből borzasztó nagy cirkusz volt, de a végén nem csapták ki. Ez a Goiculescuné, az Oltea Doamna igazgatónője járta a várost az autójával. És mert nekünk az utcán is egyenruhában kellett járni, ha elkapott valakit, látta, hogy egyenruhában van, beültette az autóba, és elvitte a rendőrségre. Ott felvettek jegyzőkönyvet, és a szülőket megbüntették.

Nem volt szabad moziba menni. Mi egyszer elmentünk kilencen egy filmet megnézni, egy Karády Katalin-filmet, a „Halálos tavasz”-t [A „Halálos tavasz” 1939-ben készült Zilahy Lajos regénye nyomán Kalmár László rendezésében Karády Katalinnal a női főszerepben. Karády Katalin (1912–1990) – ünnepelt filmcsillag volt az 1940-es években. 1948-ban Nyugatra távozott. – A szerk.]. És másnap jön Mater Klotilda, látszott rajta, hogy valamiért mérges. „Vă place să mergeți la film?” (román, Szerettek moziba járni?). Álljon fel az, aki volt a moziban. Én felálltam. Trudi felállt, Papci felállt, a kilencből hatan felálltunk. „Ki vagytok csapva.” Három napra kicsapott minket, és milyen jó, legalább alszunk. Á, csodát, nem volt alvás, be kellett menni a konyhába, és lencsét és paszulyt szemeltünk az iskolaidőben, tanítás helyett. És arról volt szó, hogy kilencet kapunk magaviseletből, de aztán megadták a tízest. És röhögött az a három, aki nem állt fel. Úgy kell nektek, érdemes becsületes lelkűnek lenni? Nem. Nem érdemes. Nem is mentünk többet moziba, csak vakációban.

Nem mehettünk a főutcára, csak mellékutcákra. Amikor mentem zongoraórára, akkor át kellett menjek egy darabon a főutcán. Egy frászban voltam állandóan, hogy jön Goiculescuné, és bevisz a rendőrségre. Egy szadista volt ez a nő. Az igazság az, hogy nagyon drasztikus törvényeket hoztak a

diákokra. Minden meg volt szigorítva. Azt hitték, hogy evvel nevelik jól a gyerekeket. Minél jobban tiltasz valamit, annál édesebb a tiltás [a tiltott dolog].

Aztán 1940-ben Magyarország lettünk [lásd: második bécsi döntés], és akkor az Orsolyába is bevezették a numerus clausust, ami azt jelentette, hogy egyetlenegy zsidót vettek fel egy osztályba [A második bécsi döntéssel visszakerült Észak-Erdélyben nagyon megnehezítették a zsidók számára az iskolázást. „Az állami gimnáziumokból és felsőfokú tanintézetekből elbocsátották a zsidó tanulókat, szinte teljesen kizárva őket az állami oktatási rendszerből. A numerus clausust oly mértékig hajtották túl, hogy a legtöbb visszacsatolt vármegyében gyakorlatilag a numerus nullus érvényesült. (A csíkszeredai gimnáziumba egyetlen zsidó tanulót sem vettek föl, a gyergyószentmiklósi is csak négyet. Egyikük kivételezett volt, a másik három pedig kikeresztelkedett.) Az erdélyi zsidóság vezetői ezt a problémát úgy hidalták át, hogy Kolozsvárott és Nagyváradon zsidó felekezeti gimnáziumot létesítettek” (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/, 145. oldal, 161. oldal). Lásd még: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. Nagy cirkusz volt, mert a fiúknak volt a Zsidlic, az tizenkét éves fiú elemi iskola és líceum. Mi meg kimaradtunk. És ezután összeült a fiúlíceumnak a tanári kara, és elhatározták, hogy délután fogunk járni oda az osztályokba, és a tanárok is valószínűleg plusz fizetést kaptak, és ők fognak velünk foglalkozni. De ez nem volt hivatalos dolog. Vizsgáztunk a tanárok előtt és az igazgató előtt. A tanárok előadták az anyagot, és úgy tanultunk, mintha magánúton jártunk volna iskolába. És érdekes, hogy a Zsidlic nevű lap, amiből van pár darabom, többek közt leírja azt is, hogy mi, a zsidó lányok kimaradtunk az iskolából. Pedig ez nem igaz, én vagyok az élő példa, aki oda jártam. Először betettek minket az óvodába. Ott tartották nekünk a kurzusokat. És hogy meg lettünk nyomorítva, azokba a pici padokba kellett üljünk! Én két évig jártam oda, hetedikbe és nyolcadikba. Azt is el kell mondjam, hogy kaptam egyszer a padomban egy cédulát attól a fiatal diáktól, aki az én helyemen ült. „Hogyha akarsz, válaszoljál.” Évekig leveleztünk, azt sem tudom, hogy nézett ki. Ő is betette a cédulát, én is betettem a cédulát. Már nem emlékszem, hogy hívták, de nem találkoztunk soha, pedig ő mind propunálta [ajánlotta], de nem voltam hajlandó. Huszon-valamennyien jártunk oda. Mert aztán mindenki vagy oda járt, vagy a Notre Dame-ba, amely befogadta a lányokat, és ott lehetett zsidónak is lenni. Az én unokatestvérem például, aki Amerikában halt meg, ő bekerült az Oltea Doamnába a hat százalékba, a legjobb tanuló volt. És ő ott tanult, és ott érettségizett ebben az állami iskolában.

1942-ben érettségiztem, két évvel a magyarok bejövetele után. Utána én orvosnak akartam készülni, orvos szerettem volna lenni, de nem vettek fel az egyetemre, és akkor megkértem a nagybátyámat, aki a zsidó kórháznak volt az igazgatója, a Molnár Vili bácsi, hogy vegyen fel ápolónövendéknek. És azt mondta nekem, hogy „Addig, amíg én vagyok az igazgató, téged nem veszek fel”. Nyápic, gyenge, állandóan beteges gyermek voltam. S akkor most mit csináljak? Tanuljak ki varrni. Ezt proponálta nekem édesanyám. S akkor elmentem egy ilyen szabó-varró kurzusra. Meg is van valahol a fényképek közt az igazolványom, hogy mehetek dolgozni mint szabó és varrónő, de nem került rá sor, mert férjhez mentem.

Volt egy társaságunk, a szabadidőmet velük töltöttem. Volt vagy három román fiú, a többiek zsidók voltak. Hat lány, fiú – azt hiszem – több volt, közte volt az én [második] férjem is. És a menyasszonya az én barátnőm volt, a Láng Edit. Amikor munkaszolgálatos volt, levélben kérvényezte, hogy csináljanak ilyen távházasságot, vagyis hogy adják össze őket papíron. El kellett

küldeni az adatokat, és visszajött volna egy papír, amire az van írva, hogy Láng Edit és Gáspár András megesküdték, férj és feleségnek számítanak. A papírt Andrisnak a katonai alakulatában állították volna ki, ahol volt mint munkaszolgálatos. Nagyon sok házasság kötődött így. Nagyon sok. A rendes katonák és az itteni, a városbeli lányok között. Nekik nem adták meg az engedélyt. Visszajött a levél, hogy nem engedélyezték a távházasságot Andris és Edit között. Edit nem jött haza [a deportálásból]. Ha nekem valaki akkor, abban az időben azt mondja, hogy én Andrisnak leszek a felesége, akkor szembeköpöm. Pedig elég jól nevelt vagyok ahhoz, hogy ilyesmit ne csináljak. Eszembe sem jutott, hiszen az Editnek volt a vőlegénye!

Hol itt, hol ott, főleg nálunk gyűltünk össze, mert nálunk volt a legnagyobb kert, udvar, ott nagyon jól érezték magukat. Csak magyarul beszéltünk. Tánciskolába is jártunk. Modern táncokat tanultunk, nem zsidó táncokat, a tangótól kezdve, a keringő, a valcer, a charlestont vezették azután újabban be. Zsidó táncokat nem is tudok. Az iskolában nem táncoltunk, a zsidó iskolában sem. Mi nagyon világiasan voltunk nevelve. Nem voltunk azok a pájeszes zsidók – azok a Talmud-iskolába mentek. Az egy más „kaszt” volt. Mert itt is volt kasztrendszer: a felvilágosult zsidók voltunk mi, és a másíkok voltak a vallásos zsidók, akik nem voltak hajlandók ezekkel a világiakkal összekeveredni. Borzasztó nagy volt a távolság köztünk. Azoknak volt egy negyedük a Kolozsvári utca környékén. Ott éltek egy csomóban. Nem volt szabad ezeknek a vallásosoknak két nő közt elmenni például, törvény volt rá. Borzasztó bigottak voltak. S akkor azt csináltuk mi, áldott gyermekek ott, a Kolozsvári utca környékén, hogy figyeltük, hogy mikor jönnek, s az egyik lány a falnál ment, a másik pedig a járda szélén. És ő el kellett menjen köztünk S akkor lement az útra, és úgy került meg minket. Gyerekek voltunk, mi se voltunk jobbak a Deákné vásznánál.

A szombatokat meg az ünnepnapokat a fiatalokkal töltöttem. Szombaton nem volt szabad semmit csinálni. Nem volt szabad például moziba menni. Jó, azt nem mondhatom, hogy nem mentem, de az öregek nem tudtak róla. Édesanyám tudta. Édesanyám nem kötelezett, hogy a szombatot betartsam, csak a nagyszülők előtt. Ilyenkor azt mondtuk, hogy elmegyünk sétálni, és elmentünk a moziba. Ki jött volna kontrollálni minket? Néha anyám is szeretett volna elszakadni a hagyományoktól, csak nem akarta, hogy kitudódjon, mert ha valaki meglátott, visszamondta az öregeknek. És nem akarta őket annyira kijátszani. Engem ez különösebben nem zavart. Engem nem kényszerített arra, hogy elfogadjam az ő elveiket. „Úgy kell csinálni, ahogy nagyapáék akarják” – ez volt a mottó. „Csináld úgy, ahogy ők kérik! Legalábbis előttük.” Valószínűleg ő sem hitt, nem tudom. Nem sokat beszélgettünk ilyen vallási dolgokról, ez nem volt téma. Én meg voltam győződve magamban az én igazamról, úgy is viselkedtem. A nagyszüleim sok mindenről nem tudtak. Ők akkor öregek voltak, én fiatal, és nem voltam hajlandó behódolni nekik. Az öregek [akkorra már] beköltöztek [Nagy]Váradra, mert szükségük volt állandó orvosi felügyeletre, így velünk laktak. [Nagy]Zerinden a legkisebb nagybátyám maradt, ő vezette a gazdaságot.

Nem volt szabad például tüzet rakni, a nagyapám megtiltotta [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Nem volt szabad villanyt gyújtani. Nem volt szabad a telefont felvenni. Minden, ami a villamossággal kapcsolatban volt, ahhoz nem volt szabad hozzányúlni a szombati napon. S akkor a lány [azaz: a cselédlány] tudta, ha csengett a telefon, akkor bejött, és ő vette fel. És mikor felvette, akkor már beszélhettél. Ő gyújtotta meg a villanyt, télen délután is ő gyújtott be. A nagyapám állandóan mondta nekem, hogy én vagyok a legnagyobb „siksze” [jiddis, nem zsidó nő], és én állandóan lázongtam. Például: „Nagyapa, hol van a Bibliában megírva az, hogy nem szabad villanyt gyújtani? Mutasd meg nekem azt a részt!” S ezért egy kicsit haragudott rám. A bátyám komolyan

vitázott, én csak olyan félig viccesen. Nem hagyta magát rábeszélni a vallásosságra, mindennel érvelt. Például a zsidó vallás szerint a Föld nem kerek, hanem lapos. Én azt mondtam, ha valaki elér a széléhez, akkor ott mi van? Leesik? De a bátyám tudományosan megmagyarázta a nagyapámnak [hogyan ez nem így van]. S az lett a vége, hogy a nagyapám azt mondta, hogy „Tudod mit? Neked igazad van. De én mégse hihetem. Így írja a Biblia, így kell elfogadjam”. S akkor vitatkozz vele! Szóval, olyan nonszensz dolgok vannak. Eltúlozták a régi időkől visszamaradt mindenféle restriktiókat. Úgyhogy egyik nagybátyám se volt vallásos. Ez volt az érdekes. Nem vallották be, de nem voltak vallásosak.

Én pici korom óta jártam színházba. A lakásban volt még egy lakó, egy színész házaspár, a Tóthék, és a lányuk is színésznő volt. A Pogány Janka és Tóth Elek házaspár nagy név volt, az öregek ma is emlékeznek rájuk [Nagy]Váradon [Tóth Elek (Cegléd, 1873 – Kolozsvár, 1944) – 1895-ben, a színi akadémia elvégzése után Aradon kezdte pályáját, majd szabadkai, kecskeméti és debreceni szerződés után, 1902-től a nagyváradai színház drámai színésze és rendezője volt. 1927-től haláláig a kolozsvári, ill. a kolozsvár-nagyváradai társulat, majd a Kolozsvári Nemzeti Színház vezető művésze volt; Pokorny-Pogány Janka (Tóth Elekné) (Budapest, 1873 – Kolozsvár, ?): színésznő. 1891-ben kezdte pályáját Szegeden. 1902-ben Nagyváradra szerződött, és színésznői pályafutásának végéig, 1934-ig a társulat tagja maradt. – A szerk.]. Ez a Pogány Janka nagyon szeretett engem. Én négy-öt éves koromban már mentem színházba. A színház [Nagy]Váradon nagyon nivós volt, és nagyon szép, de nem volt nagy. Nagyon intim, nagyon jó előadások voltak, de világi dolgok. Mindenféle színházat láttam. Arra emlékszem, hogy nagyon meghatott, a „Cigányszerelem” című operett [Lehár Ferenc (1870–1948) nagyoperettje: Dragutin, a gazdag bojár Zórika nevű szépséges fiatal leányát Jonel Boleszku bojárhoz akarja férjhez adni. Zórika azonban Józsit, a cigánylegényt szereti. – A szerk.]. A Barankay volt a cigánybáró, és úgy volt maszkírozva, hogy én úgy féltem tőle, hogy borzasztó – ez megmaradt bennem.

Sportolni is jártam. Úsztam, sőt még versenyeztem is megyei szinten. Azért élek most, megmondom őszintén. Nagyon szép strand volt a ligetben, később még ki is bővítették. Reggel az volt az első, hogy kimentem a strandra, akkor, mikor még nem ment senki. Tiszta volt a víz, és emlékszem, hogy kékre volt festve a medence alja, és olyan szép kék lett ettől a víz. És akkor leúsztam a pár száz méteremet. Nyáron ez minden nap így történt hétéves koromtól, amíg férjhez nem mentem. Télen pedig korcsolyáztam. Nagyon szerettem táncolni is, és ritmikus tornára jártunk kétszer egy héten az unokatestvéreimmel. Nyáron gyakran teniszeztem, mert nagybátyám kertjének a végében volt egy tenispálya, és minden reggel mentünk teniszezni a két unokatestvéremmel és a szomszédokkal. Szoknyában teniszeztem. [Nagy]Várad környékén nincs komoly erdő, de azért kirándulni is mentünk. Csak mi, fiatalok, anyám nem volt velünk soha. Édesapámmal sem mentünk kirándulni. Ő mindig nagyon el volt foglalva a birtokával. Nyaralni se ment. Azt mondta, elég nyaralás neki ott, helyben. Édesanyám nem féltett engem elengedni kirándulni, bízott bennem. Fiúk, lányok együtt [voltunk], nagyon modernül nevelt minket.

1937-ben Borszéken nyaraltunk, minden nyáron elvittek, mert olyan vékony, nyápic gyerek voltam, és kellett a levegőváltás [Borszék – Románia egyik legnevesebb borvíz-forrás vidéke. A borvíz egyfajta ásványvíz. – A szerk.]. Az orvos azt tanácsolta, hogy engem Borszékra vigyen édesanyám, azzal a kikötéssel, hogy a függőnyt és az ágytakarókat le kell venni, mert abban lehetnek bacilusok. Hogy nehogyan megbetegedjek. Borzasztó, olyan vitrinben tartottak, hogy meg ne fázzak, hogy ez ne legyen, hogy az ne legyen, hogy beteg ne legyek. Borszékra taxival mentünk. Nem

számított, hogy drága volt. Szegény édesanyám nem bírta a serpentin, mindig rosszul volt. Úgy három hétig, maximum négy hétig voltunk ott. A kóser étteremben ettünk. Volt úgy, hogy édesanyámmal ketten voltunk, és volt, hogy a két tasnádi unokatestvérem is velünk volt. Vagy anyám ment el a három lánnyal, vagy volt úgy, hogy a Tusi néni, az Etus, az ő anyjuk hármunkkal, a két lányával és velem ment el. Villában laktunk, le kellett foglalni egy szobát négy ágygal, és még arra is emlékszem, hogy hol volt. Ha most mennénk Borszékra, megtalálnám a villát, a központtól jobboldalt volt. Ott nagyon sok fiatal volt. Összeismerkedtünk kolozsváriakkal, bukarestiekkel kevésbé, és voltak [Nagy]Váradról is, és a fiatalok összegyűltek. Egyszer látom, hogy az egyik fiatalember úgy néz, mondom, mi a csudát néz annyira. Azt mondja: „Van egy osztálytársam, aki borzasztóan hasonlít magához.” Tudtam, hogy kolozsvári. „Na, ne vicceljen.” „Hát valaki, atyafiság...?” A végén kisült, hogy a bátyám volt [akire hasonlítottam].

Édesanyám meg ott összeismerkedett a hasonszőrű asszonyokkal, és ültek a teraszon, mi meg mentünk sétálni. És mentünk kirándulni. Akármerre indulsz Borszéken, gyönyörű szép helyeket találsz. Egyszer eljött a nagybátyám Kolozsvárról, hogy minket meglátogasson. Kivett ott egy szobát, de egyedül jött, nem tudtam, miért, lehet, összeveszett a feleségével. És azt csináltuk, fiatalok, este, hogy összekapaszkodtunk karonfogva, egy fiú, egy lány, egy fiú, egy lány, akik ott megismerkedtünk. És elfoglaltuk az egész utat. És akik át akartak menni, meg kellett minket kérjenek, hogy nyissunk kaput, hogy átmenjenek. És nagybátyám ezt meglátta. S én hazamegyek jókedvűen, kacarászva, és rám förmed: „Nem szégyelled magad, így kitenni magad...” De hát mit csináltunk? Hogy két fiú volt, egy jobboldalt és egy baloldalt, és karonfogva mentünk. Ezt kéne most mondani egy fiatalnak... Szörnyen fel volt háborodva. Úgy felhúzott, hogy elbögtem magamat. Hogy szégyelljem magamat, így egy leány nem viselkedik. Hát jól van, de mindenki... „Az nem érdekes, én csak rólad beszélek. Többet ilyesmit ne csináljál.” „Nem csinállok...” Ott nem volt az a kérdés, hogy mi vagy. Tudták nagyon jól, hogy zsidók vagyunk, mert azt megkérdezték, hogy melyik étteremben eszünk, és mondtuk, hogy a kóser vendéglőben. De nem érdekelte őket.

Nekem semmi nem volt nagy érték. Például azt mondtam egyszer [otthon], azt hiszem, még nem voltam iskolás, hogy nekem nem volt soha rózsaszín ruhám. Másnap kaptam egy rózsaszín ruhát édesanyámtól. Kihasználhattam volna a végtelenségig, de tudtam, hogyha valamire nagyon vágyom, akkor megkapom. 1941-ben már volt saját fényképezőgépem, a születésnapomra kaptam a nagybátyámtól, a két unokatestvérem apjától, Vili bácsitól. Anyám azt mondta, hogy egy lánynak nem szép, hogy fényképezzen. De én vágytam egy fényképezőgépre. Ezt tudták az unokatestvéreim, Ági és Évi, és megmondták az apjuknak. Egy Agfa, ilyen kihúzó, mint egy harmonika, gondolom, hogy hatszor hatos formátumú fényképezőgép volt. Az én gépemmel tizenkét kicsi képet lehetett csinálni. Úgy működött, hogy volt egy hosszú drótszerű nem tudom én, mi [a kioldózzsinór], amit megnyomtam, és azzal exponáltam. Hogy én annak hogy örültem... Mindent szerettem fényképezni, ami él és mozog. Mindent meg akartam örökíteni, és rengeteget fényképeztem. Azt hiszem, még maradtak olyan filmek is, amik elő se lettek híva. Benne volt a dobozában egy prospektus, és azt követtem. Az első pár kép nem sikerült, mert a blendét nem nyitottam ki jól. És megmozdult, vagy az alany mozgott, mert akkor nem volt szabad megmozdulni, mert ha megmozdultál, akkor elmosódott a kép. Nem volt olyan performáns, mint most, hogy mozoghatsz, mert elkap egy nem tudom, hány, nem is másodperc, még annál is kevesebb, s megtanultam a saját káromon. Azzal van lefényképezve a mi udvarunkban az a kép, ahol a padon az egyik végében háttal Edit, és a padnak a másik végében Andris, mint akik össze vannak veszve.

Ezt én fényképeztem le. A következőt már anyám csinálta, ülünk a padon, középen Andris, balra vagyok én, karon fogom, és jobboldalt Edit fogja karon, és a hátunk mögött áll a Vadász Pötyi, aki szintén a társaságunkhoz tartozott. Azért Pötyi, mert picike volt. Mikor Andrisnak pulóvert kötöttem, olyan jó magas pasas volt, mondtam neki, miért nem vagy te olyan kicsi, mint Pötyi, mert a pulóverek sokkal kisebbek lettek volna. Mondta, hozzámentél volna? Mondom, én soha, hiszen legalább egy fejjel volt kisebb, mint én. A filmet [Nagy]Váradon szereztük be, ott, ahol előhívták. Az a fotóstúdió a főutcán volt. Nem tudom, hogy zsidó volt-e vagy nem. Tudja meg, hogy abban az időben nem volt úgy kiéleződve ez a zsidó-kérdés. Negyven után kezdődtek a villongások és az eltaszítások. De addig együtt éltünk... [Később eszébe jutott a fotóstudióról még, hogy:] Foto-Revünek hívták a stúdiót, ahova elvittük a képeket előhívatni. Volt több is, de ez volt a legismertebb, állítólag ő csinálta a legjobb képeket. Zsidó volt, de a nevére nem emlékszem. Nagyon fel volt szerelve a műterme. Kivettük a filmet, leragasztottuk, becsavartuk ezüstpapírba. Elvittük a fényképészhez, ő kivette [az ezüstpapírból], előhívta és nagyította. És annyi másolatot csináltak, amennyit akartunk. Volt egy fiatalember ott a laborban, ahol előhívták, és ő még tanácsolt ezt, azt, am azt, mikor látta, hogy a filmen sok kép nem jött ki. Azt hiszem, semminek nem örültem annyira, mint annak a fényképezőgépnek.

A bátyám is [Nagy]Váradon járt iskolába, a Zsidó Líceumba. A tizedik osztályt még ott végezte, és aztán elment Kolozsvárra, ahol beadták a Liceul Pedagogic Universitarba [Egyetemi fokú Pedagógiai Líceum, ma ilyen intézmény már nem létezik. – A szerk.]. Ez volt állítólag Kolozsváron a legjobb iskola. Ő is sportolt. Ugyanott úszott, korcsolyázott, amíg [Nagy]Váradon volt, mindig együtt jártunk. Soha nem volt az, hogy ő két évvel nagyobb, mint én. Kolozsváron is elvitt a társaságába. Ha azt mondtam, hogy nem akarok menni, mert ott nem ismerek senkit, akkor azt mondta, ő se megy. Nagyon jó gyerek volt. Túl jó gyerek, és mindig azt mondta, hogy ő sose fog megnősülni, hanem az anyámmal fog élni. Nem vett részt a politikában. Kulturális tevékenységekben viszont igen. Nagyon szeretett írni. Erre emlékszem: „Mit csinálsz?” „Írok, hagyj... most hagyjál egy kicsit!” – mert rájött az inspiráció. Az iskola elvégzése után vegyészetet tanult, mert arról volt szó, hogy ő öröklí majd a szeszgyárat a nagybátyámtól. Most is megvan a szeszgyár Kolozsváron. Nyolcadik gimnázium után, tizenhat éves korában ment Kolozsvárra a nagybátyámékhoz [Amint később erről még egyszer említést tesz: a tizedik év után ment a bátyja Kolozsvárra. – A szerk.]. Ők gyerektelenek voltak. Még mielőtt elment volna munkaszolgálatosnak, édesanyámmal elmentünk Kolozsvárra. Ez 1942-ben lehetett... És akkor láttam utoljára.

Húsz éves volt, amikor munkaszolgálatos lett, és elment Nagybányára. És aztán többet nem láttam. Még egy évig, másfél évig ott volt. Leveleztünk, és minden hónapban küldtünk neki élelmiszercsomagot. A levelei cenzúrázva voltak. Nagyon vigyázott, mert hogyha elkaptak valakit, nemcsak hogy nem küldték el a levelet, hanem meg is büntették. Úgyhogy nem írt semmi kétértelműt, nem érte meg. Aztán elvitték a németek Lengyelországba. Miután hazajöttem [a deportálásból], elmentem Kolozsvárra, érdeklődtem utána..., egy egész csapat eltűnt. Az osztálytársai is, egy huszonöt fiúból álló csapat. Hogy átmentek a partizánokhoz? Hogy azok lelőtték őket? Vagy hogy a németek elkapták őket? Soha nem fogom megtudni. És én mind reménykedtem, hogy az oroszok elfogták, és valahonnan majd hazajön. Nagyon sokáig reménykedtem. De nem... És a borzasztó a dologban az, hogy egy képem sincs róla.

Az iskola utáni felnőttkor nagyon rövid volt, mert már tizenegyedikben volt egy udvarlóm. Taub Sándornak hívták, Saci volt a beceneve. A fiú egy gazdag családnak volt a fia, az apja földbirtokos

volt, és malma is volt. Alsószoporban laktak, ez most Szatmár megyében van [Romániában]. Ők voltak a leggazdagabbak a faluban. Saci [Nagy]Váradon járt iskolába. Édesapám és édesanyám, mikor együtt voltak, ők is Alsószoporban laktak, ott volt birtokuk. És szomszédok voltunk ezzel a családdal. És miután bekerült [a fiú] [Nagy]Váradra, összetalálkoztunk, és a „szememre vetette”, hogy [annak idején, a birtokon] jött hozzám locsolni húsvétkor, és én az ágyban fogadtam [A locsolkodás mára már kihalófélben lévő húsvéti népszokás. A régi időkben termékenységvarázsló, tisztító hatást tulajdonítottak a lányok és asszonyok tavaszi, húsvét hétfőn való megöntözésének. – A szerk.]. Lehettem akkor két éves, mert három éves voltam, mikor a szüleim elváltak. Na és így összebarátkoztunk, és kezdett udvarolni nekem. Idősebb volt, és mire én leérettségiztem, addigra ő már kellett menjen munkaszolgálatosnak. Beszélt édesanyámmal, hogy fél, hogy engem el fog veszíteni. Mert – azt mondta – hogyha ő elmegy munkaszolgálatosnak, akkor én férjhez megyek máshoz, és esküdjünk meg, mielőtt ő bevonul katonának. Azért esküdtünk meg. Ez volt akkor. Anyám nem akarta, kézzel-lábbal kapálózott: „Lányom, ne csináld ezt!” Beszélj egy szerelmes lánynak... Én most se tudom, hogy anyám – hát olyan fiatalok voltunk – miért egyezett bele. Talán azért, mert én így akartam. Tény az, hogy 1943-ban megesküdtünk [Nagy]Váradon.

Nagy felhajtás volt... elhozták a hippit [hüpet], és otthon egész éjjel sütöttek, főztek. Én bevonultam a szobába, és aludtam. Engem nem érdekelt. Reggel felkeltek, jött a fodrásznő... A ruha már meg volt csinálva, én csak fehér kosztümben esküdtem, nem hosszú ruhában. Majd jött a nem tudom, kicsoda, aki öltöztetett, ott sűrögtek körülöttem, egy kicsit kipingáltak, és egy adott pillanatban kinyílik az ajtó, a szobám ajtaja – nem tudom, miért nem csinálták ezt a fürdőszobában –, és jön be a vőlegény, és mindegyik nagy szájjal, hogy „Tessék azonnal kimenni, mert nem szabad látni a menyasszonyt!”. „De hát az én menyasszonyom!” – mintha hallanám most is, hogy felvitte a hangját. De kitették. És utólag tudtam meg, hogy fel kell venni valami fehér táleszt vagy mit, a férfiaknak. És ő nem vette fel az öltönyére, hanem alulra vette, és úgy, a fekete öltönyben esküdött [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Na aztán persze [ott volt a] meghívott rokonság. Az esküvő ott volt a házban, nálunk, [Nagy]Váradon. Udvarunk is volt. Lementünk az udvarra, engem szegény nagyanyám vitt karon fogva, ő kísért be, őt meg, azt hiszem, az édesapja. Arra emlékszem, hogy nagyanyám nagyon fel volt dobva, neki gyöngyös kalap kellett, és meg is csinálta a gyöngyös kalapot, mintha ő lett volna a menyasszony... Odaállították a huppa alá a vőlegényt, és én körbe kellett járjam. És ahogy háromszor kellett körbejárni, szegény nagyanyám megbotlott. A népek ott álltak a huppa körül. És persze a szomszédok. Ott a közelben kevés zsidó volt. A bejárat kaputól nem lehetett belátni az udvarra, és akkor a Matasits néniék kerítésére másztak, és onnan nézték, hogy itt mi történik. Egy olyan dolog, amit ők soha sem láttak – persze én sem nagyon láttam, csak amikor bekukucskáltunk a templomudvarra, mert más rokonom nekem nem ment férjhez. Egy pohárból kellett bort inni, és el kellett törni, ez a „Mázel tov”. Azzal fejeződött be a szertartás. Elkialtotta magát a rabbi bácsi, hogy „Mázel tov!”, ez valami olyasmi kell legyen, hogy legyen szerencsétek vagy valami ilyesmi. De az tényleg olyan cirkuszi mutatvány volt. Nem élveztem egyáltalán. Komolyan nem élveztem. A rabbi bácsi elmondta héberül, most megpusztilhatjátok egymást, és akkor bevonultak az ebédlőbe. Egy irdatlan nagy „U” asztal volt, és mi az asztalfőn, és egy teríték volt téve nekünk. S néztem, mondom: „Most én nem eszem, vagy ő nem eszik?” „Nem, egy tányérből kell enni!” Egyből olyan röhögés tört ki belőlem... Aranyleves volt, húsleves, arra emlékszem pontosan, tényleg úgy nézett ki, mint az arany, és egy tányérből, az egyiknek jobb kézzel lehetett, a másiknak bal kézzel, vagy nem tudom már, hogy, de többet röhögünk, mint ettünk. Nem tudom, milyen fogások voltak, volt előétel is, de én csak az

aranylevekre emlékszem. Az esküvőmön nem volt semmilyen zenekar. Semmi zene nem volt, nem is énekeltek az asztalnál. Aztán bevittek a szobámba, és átöltöztem, és már hozták a taxit, és mentünk Pestre, nászútra, rögtön ebéd után, mert indult a vonat úgy négy-öt óra körül. Taxival vittek az állomásra, és olyan nagyon megható volt, mert anyám persze a vonatjegyet ideadta, az ajándék volt, és a zsebembe nyomott pénzt, és az apósom is a fiának, hogy legyen költőpénzünk. És akkor elmentünk Pestre, két hétre, nászútra. A szoba is le volt már foglalva... Jaj, pedig tudtam, hogy melyik szállodában... de már nem tudom. Sok mindenem mentem én keresztül, hogy minden ilyen apróságra emlékezzek.

Akkor én tizenkilenc éves voltam, a fiú huszonegy. És odamentem férjhez, az apósomék házába, Alsószoporra. Egy évig voltam együtt a férjemmel. Együtt laktunk, egy szép, emeletes házuk volt. Jól szituált emberek, nagyon rendesek voltak az apósomék. Velük tényleg semmi probléma nem volt. Anyám hathetenként, kéthónaponként jött meglátogatni. Nem jött gyakrabban, nem akart a terhükre lenni, mert a vendég mégiscsak vendég. Hiányoztam neki, hogyne hiányoztam volna. Akkor a bátyám Kolozsvárt volt.

Egy háztartásunk volt az anyósomékkal. Bár zsidók voltak, nem volt ott rituális konyha. Abszolúte nem voltak vallásosak, és ez nekem nagyon konveniólt. Ők vágták le azt a libát, ők vágták le azt a tyúkot, amit a zsidóknál nem szabad [csak a sakter vághat]. Disznóhúst is ettek. Anyám evett náluk, de például a nagyapám nem evett volna. Lehet, hogy fiatalokkorukban jártak templomba, de én nem voltam velük soha templomban. A faluban volt zsinagóga, és voltak nagyon vallásos zsidók. Nagyon rendes, nagyon összetartó falu volt. Jóban voltunk például a katolikus pappal. A szomszédaim is magyarok voltak, és volt egy kicsi fiúcskájuk, aki borzasztóan szerette az apósomat: „Bácsi! Bácsi!” – állandóan ott akart ülni az apósommal. Magyar emberek voltak, és mi jártunk oda, ők jártak hozzánk. Nem volt zsidókérdés a faluban.

Akkor már magyar világ volt, és bevezették a zsidótörvényeket [lásd: zsidótörvények Magyarországon], s már gyengén éltek [a zsidók]. Faluhelyen még jobb volt, de városon akkor már egy csomó restrikció volt, hogy mit csinálhatnak, hová utazhatnak, már a zsidókat üldözték. Voltak villongások. Megtámadtak az utcán. Pedig mi nem voltunk olyan pájeszos zsidók... de [voltak, akiket] elverték. Voltak fasiszták. A legfájdalmasabb, hogy a szegény nagyapámat nagyon megviselte. Ők már [Nagy]Váradon laktak, amikor a magyarok bejöttek, és [Nagy]Zerind Románia maradt [a második bécsi döntés után is]. Majdnem [Nagy]Zerindnél volt a határ, a román-magyar határ, így az ő földbirtoka Romániába esett. Kapott is egy agyvérzést. A nagyapám akkor hetvenhat éves volt, a nagyanyám hetvenkettő. Az életkörülmények nagyjából megmaradtak, mert a birtokot a nagybátyám dolgozta meg. A posta működött, és át lehetett küldeni a pénzt bankon keresztül, nem volt probléma. Szegény anyám csak az öccsét sajnálta, aki ott maradt, és egyszer elintézték azt, hogy a senki földjén összetalálkoztak. Engem nem vittek, mert nagyon érzékeny gyerek voltam, most is az vagyok. És édesanyám ment, és találkozott az öccsével a senkiföldjén. 1940 után mi már nem tudtunk menni [átmenni a határon]. De az ellátás már gyengébb volt, háborús idő volt. A németek már háborúztak. Nem lehetett ezt kapni, nem lehetett azt kapni. És onnan Romániából jöttek át, hoztak nekünk lisztet, cukrot, alapélelmeket, ezért az élelemmel nem volt probléma. De maga a légkör volt rossz, mert háborús világ volt. A románok [a Romániában maradt zsidók] ott nem lettek deportálva.

Mi [Nagy]Váradtól távol éltünk, ott nem érződött annyira. Keveset jártam [Nagy]Váradra, mert elég féltékeny volt a drága férjem. Nem szerette, ha megyek [Nagy]Váradra, mert akkor találkoztam a régi barátokkal. És nem akartam provokálni. Úgyhogy én talán vagy kétszer mentem [Nagy]Váradra egy év alatt, míg férjnél voltam. Ilyenkor a beszédtema a napi problémák voltak. És féltünk a háborútól. Nagyon, nagyon féltünk. Csak egy állomást lehetett hallgatni rádión, a pestit. Mást nem lehetett, mert németellenes volt. És a magyarok már a németek mellett álltak. Volt, akit feljelentett a szomszédja, hogy hallgatja Amerika Hangját és Londont [A BBC Londonból sugárzott többnyelvű – és a célterületeken általában betiltott – világszolgálatáról (World Service) van szó. A magyar nyelvű adás a második világháború kitörése után 4 nappal szólt meg először. Lásd még: Amerika Hangja. – A szerk.]. Ez volt a két mumus [adó]. Kihallatszott az utcára, vagy a cseléd szólt, nem lehet tudni. Magyar a magyar jelentette fel... Valamit kaptak azért, hogy minél többet jelentsenek fel. Ezek a nyilasok voltak. Egy időben leblokkálták a rádiókat, „leszigilálták”, lepecsételték. De megvolt rá a metódus, hogy hogyan lehet lepiszkálni, levenni azt a pecsétet. Mindenki mindenkinek az ellensége volt. Nem tudtad, hogy ki az, aki rád tör, vagy rosszat akar neked. Nekem semmi problémám nem volt a szomszédokkal. A lakók, akit mondtam, a másik oldalon laktak, azok nem voltak zsidók. Lerögzíthették volna azt, amit én mondtam, elég volt, hogy bejelentsék, és szépen vettek és elvittek volna. Egyáltalán nem néztek utána, nem kellett bizonyítani, hogy mondtad vagy nem mondtad. Mindenki félve élt.

Lassan megváltozott a légkör. Nem tudtuk, hogy mitől, de féltünk. Vibrált a levegő körülöttünk... Nem gondoltunk arra, hogy mi fog történni, mert nem tudtuk hallgatni a rádiót. Valószínűleg bemondták, hogy Lengyelországból deportálták a zsidókat, hogy a francia zsidókat is elvitték [1942 márciusában]. De ezt mi nem tudtuk. És azért volt [főleg utólag] mindenki felháborodva, főleg az amerikaiak, hogy senki a világon a kisujját sem mozdította, hogy az embereket megmentse... Vagy nem tudták, vagy nem akarták. Nem tudom. Azokban a napokban a családnknak éltünk. Állandóan telefonáltunk, de vigyáztunk, mit mondunk. Mit jelent a félsz, hogy még a telefonba sem mertünk mindent kimondani. Mert hátha a központ lehallgatja. És elég volt egy beolvasás [följelentés]. Reggelente az anyósom kiment a konyhába, ott is volt személyzet, pláne falun még jobban lehetett munkát kapni.

Állapotos is maradtam. Édesanyámat elhívtuk, és „kupaktanács” volt apósomékkal, egy hétig tartó beszélgetés. Az apósom egy nagyon értelmes ember volt, rádiót hallgatott [amíg lehetett], sok mindent hallott külföldi állomásokról. Elhatároztuk, hogy elvetéljük – bemegyünk [Nagy]Károlyba, volt egy orvos, aki ezt a műveletet megcsinálta. Apósom volt az, aki úgy próbált minket erre rábeszélni, hogy ez jobb lesz így. Ezt persze titokban tartottuk. Én ezt nagyon nehezen éltem át. A férjem munkaszolgálatos volt, ő nem jöhetett haza. Azt hiszem, megírtuk neki, de csak akkor, mikor már túl voltam rajta. Ha énnekem meglett volna a gyerekem, akkor én nem élek... A gyerekes anyákat mind megölték... Az apósomékkal még fél évig éltem együtt, miután a férjemet munkaszolgálatba vitték. Nagyon jól megvoltunk egymással. Onnan deportáltak engem.

[1944.] Májusban bevonultak a kakastollas csendőrök, s úgy néztük, ellepték az egész falut. Nem tudtuk, miért. S mind néztük, hogy vajon, mért jönnek ezek a csendőrök. Mit kerestek? Valakit kerestek, valaki bűnözőt kerestek? Hát mi voltunk a bűnözők... Falun, [Alsó]Szoporon nem hallgattuk az illegális rádiót. Ott a falaknak is fülük volt. [Nagy]Váradon hallgattuk, mert ott nem volt senki, aki minket bemószeroljon. Ott falun nem [hallgattuk]. Oda be volt szállásolva az úriszobába egy nagyon rendes magyar tiszt, aki velünk evett vacsorára. Nem sokáig lakott ott ez a

főhadnagy az anyósoméknál, azt hiszem, két-három hónapot. Először mikor meghívta az anyósom, nem akart, szabadkozott, de aztán megszokta, és mindig vacsorára megérkezett, és mindenre figyelmeztetett, hogy ezt ne csináljuk, és azt ne... Például hogy idegenek provokálhatnak. Hogy ne beszéljünk államellenes dolgokat, és a Horthy ellen ne beszéljünk, szóval vigyázzunk a szánkra. Még a szomszéddal se beszéljünk. És ő volt az, aki kérdezte, hogy nekem hol van anyám, apám. Mondtam, [Nagy]Váradon, apám meg Magyarországon van, Hidasnémetiben [Korábban Tornyosnémetit említette apja lakhelyeként. Mindkét kisközség Abaúj-Torna vm.-ben volt ugyan, de más-más járásban. – A szerk.]. Mondta, hogy ő biztos magyar állampolgár, és mi is magyar állampolgárok vagyunk akkor. Mondtam, hogy nem magyar állampolgár, mert mi 1940-ben lettünk magyar állampolgárok, és édesapám – mivel Magyarországon él – tovább mint román állampolgár él. Nehogy valakinek elmondjuk ezt, és írjam meg a bátyámnak, aki akkor már munkaszolgálatos volt, valahogy burkolva, mert cenzúrázzák a leveleket, hogy ne beszéljen róla. Valahogy megírtam, még az anyósom is tanácsolta, hogy írjuk, és mint írjuk, hogy ne legyen baj belőle, mert abban a pillanatban becsuknak minket, amiért mi is utána román állampolgárok maradtunk. De ezt senki nem tudta. Nagyon rendes, joviális, egyetemet végzett pasas volt. Ott is voltak rendes pasasok. A nevére nem emlékezem, úgy hívta mindenki a családban, hogy „Főhadnagy úr”. Nem a nevéen. A deportálásról nem szólt egy szót sem. Vagy nem tudta, vagy nem akart megijeszteni. Mit tehettünk volna? Felmehtünk volna Pestre, mert anyósom pesti lány volt. És ők meg is menekültek – a testvérei, a nagyszülők mind megmaradtak, védett házban voltak Pesten. Elmenekülhettünk volna mindnyájan, ha ezt tudjuk, de hát ki gondolt erre?

[A gettósításkor] Bejöttek hozzánk is [Észak-Erdélyben – és benne Szilágysomlyón – a zsidók gettóba tömörítése 1944. május 3-án, hajnali 5 órakor kezdődött. – A szerk.]. A bába jött és az egészségügyi asszisztensnő, akik ott, a diszpenzáriban dolgoztak. Ketten jöttek. És felmentem a szobába, és ő mondta meg, hogy két zsebkendő, két bugyi, szóval hogy én mit pakolhatok be. „Ezt a kombinét, ezt a bugyit, ezt a ruhát vedd fel! És egy szvettet, cipőt s harisnyát és semmi többet!” Még egy zsebkendőt sem engedtek... Jó, hogy aztán mindent elvettek, de ahogy néztem, hogy az isten áldja meg, hát a saját holmimmal nem rendelkezek!? Mindenhova mást küldtek. Én azt mondom, ami nálam volt [történt]. Én nem tudom, a többieknél ki volt. (Miután hazaértünk a deportálásból, annak a bábának soha egy ablaka nem volt. Betették ma, és másnapra ki volt törve. Mert nem tudtak másképp bosszút állni rajta. De csak rosszság volt.) Volt velük csendőr is, de nem jött fel a szobámba. Azok körülvették a házat. A férfiakat is felöltöztették, hogy ezt vihetik magukkal, egy napra való élelmet. Azok nem mondtak semmit, nem volt szabad beszélni, nem volt szabad kérdezősködni.

Kihajtottak, mint valami állatokat a házból. Nem egyenesen az állomásra vittek ki, hanem először az iskolában tartottak három napig. Hogy miért, azt nem tudom. A falu magyarsága nézte, mikor behajtottak minket a kiürített iskolába... Kezdték jönni az emberek, a parasztok, a földművesek, mindegyik hozott tojást, cukrot, téstát, élelmet. Ők [a csendőrök] nem adtak semmit. Ott voltunk az iskolában vagy öt napig, és hozták nekünk az élelmet, és sírtak. Sírtak, mert azt mondták, hogy minket többé nem látnak. Hogy ezt honnan tudták, nem tudom... Ez alatt az öt nap alatt a földön aludtunk, a padlón, egy takarónk nem volt, azt is az emberek hozták, éjszaka bejöttek, és hoztak nekünk párnát, hoztak nekünk paplant, pokrócot. Nagyon rendesek voltak a falubeliek, fantasztikusan viselkedtek. Volt egy kis pulikutyánk, a Buksi, és nagy cirkusz volt – mert jött velem –, hogy azt a kutyát nem engedik be. De a végén beengedték, az is ott volt, ott feküdt mellettem. A

földön aludtunk, mert ágyneműt persze nem vittünk magunkkal. Hogy mi volt ott... egy búcsújárás... Nem tudom, hányan voltunk... egy nagy teremben voltunk... nem volt tele az iskola. Felnőttek, öregek, bénák, vakok, süketek, mindenkit összeszedtek, mindenkit. Nem voltak tekintettel senkire sem. Nem is ismertem mindenkit, nagy falu, nagy falu volt, egy község tulajdonképpen. Az ékszereinket elvették – semmi ékszert nem vihettünk ki onnan. Öt nap után sorba állítottak családonként, mint a gyermekeket, és kivezényeltek az állomásra, ami elég messze volt. Amikor mentünk ki az állomásra, elől ment egy csendőr, bűnjelekkel: ezüst gyertyatartó, ezüst dolgok, ilyen értékek.

Volt egy nagyon csúnya dolog. Az egyik csendőr elkiáltotta magát: „Hozzanak ide egy asztalt!” Két fiatalember jelentkezett. „Nem! Taub Imre és az öccse [Taub Miksa] hozza az asztalt!” Ez is egy megszégyenítés volt, ők voltak a legmagasabb rangú emberek, a leggazdagabbak a faluban: az apósom és az öccse. Odavitték az asztalt. A csendőr oda leült, egy széket is hoztak neki, és mindenkinek a nevét felírta. Hogy az a lista hová került, azt nem tudom. Aztán bevagoníroztak, és elvittek a Szilágysomlyó melletti téglagyárba [Szilágysomlyó rendezett tanácsú város volt Szilágymén.-ben (1876-ig Kraszna vm. székhelye). Lakosainak száma az 1910-es népszámlálás idején közel 6900 fő volt, a lakosok 21%-a tartozott az izraelita hitfelekezethez. A város Trianon után Romániához került, majd a második bécsi döntés után átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott (1941-ben a népszámlálás szerint 1500 főnyi zsidó lakossága volt, a város összlakosságának 16,5 %-a). A gettót a várostól mintegy 5 km-re lévő cehei Klein-téglagyárban állították föl, s május 6-ára már 7300 zsidót zsúfoltak ide. A koncentrációs kampány tetőfokán 8500 ember zsúfolódott itt össze. – A szerk.]. Oda volt begyűjtve az egész Szilágymegyei zsidóság.

Nagyon sokan voltunk ott. Nem tudnám megmondani, hogy hányan, de nagyon sokan. Nem akarok hazárdírozni, de ezrek voltak ott. Lehetett vásárolni sátrakat, egy párnát, egy takarót, bejöttek ilyen alkalmi eladók. Apósoméknak biztos volt pénzük, mert vettünk egy nagy sátrat. Abban laktunk, a három Taub család, gyerekestől mindenki, az apósom a két öccsével. A férjemnek nem volt testvére, ő egyedüli gyerek volt. Ugye, ott, a zsidók közt is volt kasztrendszer... Mi tulajdonképpen nem sokban... Szóval, mi úgy éltünk, mint a többi emberek... a vallásos zsidók, azok másképp éltek... Ért engem?... Ez egy nagyon furcsa dolog, de ez így volt. Ez így volt... És ott... ott megengedhették maguknak, hogy egy gyerek legyen, két gyerek... szóval lehetett planifikálni, hogy hány gyereket akarsz, ugye... Például, mondtam, a kolozsvári nagybátyámnak nem volt egy se, a tasnádinak volt két gyereke, és a legkisebb nagybátyámnak egy leánkája volt... A férjem egyedüli gyerek volt, és volt négy unokatestvére. Az apósom két öccsének, ott két-két gyerek volt. Egy lány, egy fiú, egy lány, egy fiú. Tizenegyen laktunk ebben a sátorban. Mindenkinek megvolt a kis függönye. Vagy két-három hónapot töltöttünk ebben a sátorban [Valójában kb. négy hetet. – A szerk.]. Itt már német SS-legények parancsoltak, nem a magyarok [A gettóorséget egy budapesti különleges csendőralakulat adta, „parancsnoka, Krasznay, az egyik legkegyetlenebb magyarországi gettóparancsnok volt”. A deportálásra Somlyócehiből került sor, május 31. és június 6. között, három transzportban zajlott (Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, Gondolat/Wilmington, Blackburn International Inc., é. n. /1988/). – A szerk.].

Mi, fiatalok összejöttünk, elmentünk sétálni a... a... a... ott a... zárt területen, mert onnan ki... kimenni nem lehetett. Bejönni, be lehetett jönni. De kimenni nem lehetett. Aki bejött egyszer – volt egy ismerősünknek a fia, munkaszolgálatos volt, és kapott pár nap eltávozást, s ott maradt. Nem engedték vissza. Nem... a... a katonasághoz nem engedték vissza. Ott maradt. Csillagot nem

kellett viselni, mert tudták, hogy az, aki ott volt, az zsidó. A németek általában szőkék. Én borzasztó szőke voltam... És volt egy fiatalember, egy német SS-legény, olyan húsz éves, akitől úgy féltem, mint a tűztől. És mindig odajött hozzám, és magyarázta nekem, hogy... hogy én... én nem létezik, én nem vagyok... zsidó. De az vagyok. Sajnos az vagyok, ugye. És féltem, nem mentem soha ki egyedül. Soha. Mindig ketten, hárman, négyen mentünk. És ő ki akar vinni engem onnan. Úgy féltem, hogy nem mentem soha ki egyedül. Félttem, hogy egyszer megfogja a nyakamat, és bevisz és... megerőszakol. Félttem, hiszen ő férfi, és én nő voltam... [Nagy]Váradon volt egy család, a leányka még most is él, velem egyidős, osztálytársnőnk volt. A nővére lefeküdt a lágerparancsnokkal, és megmentette az egész családját. Kimenekítette őket Svájcba. Egy adott pillanatban láttuk a repülőket: „Na, jönnek az amerikaiak, és kiszabadítanak minket.” Dehogy jöttek.

Volt egy petróleumlámpa, azon főztünk. Hasonlított a viharlámpához. Volt egy tartálya, abban volt a petróleum, és egy olyan égőszerűség, mint a lámpában, felcsavartad a benne levő koncot [kanócot], meggyújtottad, és akkor volt rá egy olyan üveg-vacak, amire egy tál ételt vagy egy lábost rátehetted. Minden étel petróleumszagú volt. Dehogy volt villanyrezsó, hát nem volt villany a sátorban, dehogy volt. Petróleumlámpa, főzőlámpa volt, úgy hívták [Alighanem „petroforról” van szó, amit még az ötvenes években is használtak főzésre. – A szerk.]. Az élelmet és nyersanyagot az ételhez ott osztották. Mindenkinek munkába kellett állni. A fiúk segítettek sepregetni, mit tudom én, miket csinálni, és mi, lányok kaptuk a nagy kaniszter tejet, és hordtuk ki a sáortáborba a kicsi gyerekeknek a tejet. Volt listánk, és tudtuk, hogy hol van kicsi gyerek, meg voltak számozva a sátrak, azt hiszem, hogy hat-hét éves korig kaptak tejet. Ezt hordtuk mi ki, és bizony jó délután volt, amíg mi ezt elintéztük, olyan sokan voltak ott a környékről, az egész Szilágy megyéből ott voltak a zsidók. Az élelmezésbe a németek is besegítettek. Volt köztük SS, és voltak a magyar katonák is. Minden család külön főzött. Nem adtak sokat egy családnak, nem laktál jól vele. De be lehetett osztani. Azt hiszem, sok krumplit kaptunk, az volt a fő táplálék és a kenyér. S akkor ilyen jó híg leveseket készítettek, inkább megmutattad neki a zöldségeket, de jó volt. Minden jó volt. Nem éhezünk. Azok a zsidók, akik nagyon vallásosak voltak, vagy meghaltak, vagy ettek.

Azt nem tudom, hogy került az én csomagomba még egy plusz ruha. És valaki jött mondani, hogy az egyik leánykának nem tudom, meggyulladt vagy valami történt a ruhájával, és hallották, hogy nekem van még egy rakott szoknyám blúzzal, s nem adom-e oda. „Dehogy nem, vigye magával!” Mert nem volt, mit felvegyen a leányka, de egy abszolút idegen volt... Csak egy rend ruhánk volt, és azt csak mi tudjuk, hogy tudtuk mosni. Rendre. Az anyósom kimosta az övét, akkor átadta nekem, és kimostam az enyémet, és hát nyár volt, és az illető, amíg nem volt ruhája, beült a sátorba... A fehérneműt kilötyböltük, kitettük... drótok vagy spárgák voltak mindenütt. Hamar megszáradt, és vettük fel. Az ember nagyon leleményes, hogyha a kés a nyakán van. Teltek a napok, a fiataloknak mindig van miről beszélni. Voltak, akik hoztak például kártyát magukkal. Akkor nekiálltunk kártyázni, a másik sakkozott.

Apósom teljesen magába roskadt. Nem volt elképzelése a jövőről, mondhatni, hogy nem beszélt egyáltalán. Az SS-ek tudták nagyon jól, hogy melyik a jó módú ember. Úgy látszik, kaptak egy ilyen kimutatást, mert egész biztosan tudták. Felvitték szegény apósomat a két öccsével az irodába. S mind nem jönnek, és nem jönnek, és nem jönnek, és vajon mi történik, mi történik? A végén hozták őket... Kihallgatták, hogy hova dugta el a pénzét, hol van a vagyona, hol van az aranya. Először próbálták szépen, és mondta az apósom, hogy nincsen pénze, de nem hitték el, pedig tényleg nem

volt, mert ami volt, azt felélték. És akkor gumibottal verték a tenyerét és a talpát addig, amíg elájult. Borzasztó volt. És meg kellett mondja, hogy hová dugta el a... [az ékszereit], mert nem volt elég az, amit a szekrényekben találtak. És ilyen esslingeni roló volt a lakásban, amit fel lehet húzni, és le lehet engedni. S annak az ablak fölött volt van egy ilyen rész, amibe aztán felcsavarodott. Oda tették az én egész staférungomat. És az apósom elárulta. Kiszállt a csendőrség a lakásba, a központból értesítették [Alsó]Szoport, hogy a dolgok hová vannak eldugva. Apósom sokáig feküdt, és nem is épült fel addig, amíg a teljes bevagonozás elkezdődött. Nem gyógyult meg [teljesen]. Olyan volt a keze, hogy én olyant életemben nem láttam... Apósom akkor úgy negyvenöt-ötven éves volt. Anyósom, szegény, sírt állandóan, mikor ránézett a férjére. „Még mi vár ránk?” Erre senki nem tudott válaszolni.

Egyik nap jöttek az SS-ek, és megint állomás, bevagonírozás marhavagonba. Minden vagonba hatvan embert nyomtak be, családokat együtt. Mindenünk ottmaradt. Vittünk magunkkal valami kis élelmet, ami még volt ott, és mielőtt bevagoníroztak volna, elvették mindenkitől az élelmet. Az egy borzalom volt. És az én kis SS-em az én táskámat meghagyta. Valami zacskószerű kis táskám volt, abban volt az élelem, és meghagyta nekem. Ez egy szép gesztus volt tőle. És akkor elindultunk, pont a születésnapomon, 1944. május negyedikén benn voltam a vagonban [Gáspár Anna emlékezete csal, Szilágysomlyóról 1944. május 31-én, június 3-án és 6-án deportáltak 7851 zsidót. – A szerk.]. És mentünk, és mentünk, és mentünk, és mentünk. Képzelteri, hogy ott mi volt... hogy nem volt mit enni. Egyszer egy nap kinyitották a vagonajtót, akkor lehetett menni a dolgunkra, és adtak margarint és kenyeret. Aztán egy vagy két napig ki sem nyitották a vagonokat. Két éjjel, két nap voltunk bezárva. Ha valaki a dolgát kellett végezze, valamelyik deszkarésen kipisilt. Nagyot nem csináltak.

Megérkeztünk Auschwitzba. Éjszaka volt. Kinyitották a vagonajtót, és felugráltak férfiak, csíkos ruhában. Azt hittük, hogy bolondok, úgy viselkedtek. Komolyan. És mind motyogtak, mind magyaráztak. Mondták: „A gyerekeket adjátok oda az öregeknek! A gyerekeket adjátok oda az öregeknek!” Szóval itt volt a figyelmeztetés, hogy azt a fiatalasszonyt, akinek az ölében volt a gyermek, azt vitték a gázba. S azért mondták ők, hogy a gyerekeket adják át az öregeknek. Szóval, ezek már régi lengyel... häftlingek... Na... Hogy mondják magyarul, häftling?... Akik be vannak zárva, na. Rabok... Ezek már évek óta, egy vagy két éve ott voltak. És rosszul is beszéltek németül, mert ezek lengyelek voltak. De a gyerekeket nem adták oda. Akinek nem volt öregje például, akkor az mit csinált, vagy volt egy kézen fogva vezetett gyerek.... Azt se adta oda.

Leszálltunk. Persze megmondták, hogy a nők jobbra, balra a férfiak, külön csoportba és ötösével egy sorban. Én az anyósomba karoltam, előttem volt a nagynéni az Évikével, a leányával [A nagynéni Éva lányával nem Gondos Anna tasnádi nagynénje, Weiss Vilmosné volt, hanem apósa sógornője és a lánya. – A szerk.]. Ott állt, amint utólag megtudtuk, Mengele egy zseblámpával, és mellette két-három-négy SS-tiszt. A nagynéni az Évikével előttem volt, és int Mengele, hogy balra. S mikor én odaérek, azt mondja nekem, hogy jobbra. Hát mondom én: „Majd bolond leszek jobbra menni egyedül!” S megyek, és húzom az anyósomat is [jobbra]. Kendő volt a fején, mert fázott. És azt mondja az SS, hogy: „Die Frau nicht!”, vagyis „Az asszony nem!” „Hát ha nem megy az anyósom, akkor én is vele megyek balra!” Erre kikapja a revolverét, és rám szegezi, hogyha nem megyek jobbra, akkor lelő... Tehát én Mengelének köszönhetem az életemet. Mert azok, akik balra mentek, azok egyenesen a gázkamrába kerültek. Ott nem volt mese.

Én jobbra mentem a velem egykorú, fiatal nőkkel. Behajtottak minket egy terembe. Ott is ötös csoportba állítva, mert ez volt a mániájuk a németeknek. Rend kell legyen! Ötös csoportba! Le kellett vetközzünk meztelenre, és ott jártak az SS-ek körülöttünk, mindegyik nézett minket, mindegyikünket. Tizenennyolc évestől felfelé voltunk ott, ez attól függött, hogy ki hogy nézett ki. Mert ha fiatalosak voltak, volt köztünk még ötven éves is, de körülbelül harminc év volt a korhatár.

A másik csoport, amelyik balra ment, egyenesen a gázba ment. Ezt akkor nem tudtam, csak állandóan nagyon furcsa szag, borzasztó csípős szag lengett a láger körül. Az égett hús szaga. És ez a szag kísértett engem éveken keresztül, még most is, hogyha rágondolok, akkor jön, hogy bőgjek. Hogy nagyapámat is, anyámat is... együtt mentek a gázba. És le kellett vetközzenek... kinyitották a csapokat, mert csapok voltak a teremben, és víz helyett gáz ömlött. Én csak utólag tudtam meg, mi is történt. Egy [nagy]váradi orvos, Nyiszli, aki hazajött, ott dolgozott a krematóriumban. Ez az orvos ott dolgozott a krematóriumban. És kiadott egy könyvet. Elolvastam, úgy sajnáltam, hogy utána beteg voltam két hétig. Mikor elgondoltam azt, hogy édesanyám le kellett meztelenre vetközzön az apja és az anyja előtt... nagyon prűdek voltak és olyan szégyenlősek! A mai napig is felébredek arra, és látom édesanyámat levetkőzve meztelenül nagyapám előtt. Ez kísértett engem. A könyvnek címe „Orvos voltam Auschwitzban”, azt hiszem [Nyiszli Miklós: Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az Auschwitz-i krematóriumban. Az első kiadása 1947-ben jelent meg, azóta több kiadást ért meg. – A szerk.]. Andris meg akarta venni, és azt mondtam, hogy nem veszed meg. Ezt valakitől kaptam, nekem ez nem kell még egyszer, elég volt egyszer, hogy elolvastam. Belebetegedtem.

Édesanyámról nem tudtam semmit, teljesen megszakadt a kapcsolat. Annyit tudok, hogy a barátnőmmel, a Trudival együtt mentek. Ott helyben, [Nagy]Váradon a téglagyárba gyűjtötték össze őket, onnan deportálták [A nagyváradi zsidó lakosságot nem téglagyárba gyűjtötték; számukra az ortodox nagyzsina góga és a Nagypiac környéki utcákban alakították ki a gettót. Lásd még: Nagyvárad. – A szerk.]. És akkor azt mondta a Trudinak, hogy „Trudi, én a gyerekeimet többé nem fogom látni”. Ez volt anyámnak az utolsó szava. Mert nagyon jó anya volt. Az unokatestvére, Molnár doktor [az anyai nagymama testvére lányának a férje], Molnár Vilmos talált egy pincét vagy inkább egy bunkert, ahol elbújjon, hogy ne vigyék el. Nálunk is kellett bombabiztos pincerészt csinálni. Ők már tudták, hogy Lengyelországba fogják deportálni őket, és mondta anyámnak, hogy jöjjön ő is, és bújjanak meg abban a pincében. Anyám azt mondta, hogy azt nem lehet, mert meg fogják találni. Anyám kérte meg, és végül ők sem mentek le. (Harmincan szabadultak meg abban a pincében, nem vitték el őket. Nem jöttek rá. Ezt is utólag tudtam meg.) Molnár doktor a lágerben volt mint orvos, és életben volt a szabadulás idején, és egy eltévedt golyó megölte ott bent, valaki egyszerűen meghúzta a ravaszt, és megölte. Ő sem jött már haza.

Engem felállítottak anyaszült meztelenül, s ott sétáltak körülöttem. Én voltam az első, akit kiválogatott az SS. Feltűnt nekik, mert nagyon szőke voltam – a hajam aranyszőke volt –, s leültettek a székre, és megnyírtak. Géppel, kopaszra. A többiek mondták azután, hogy én félrefordított fejjel néztem, hogy hullnak le a fürtjeim. Vállig érő hajam volt, mindig szabadon hordtam, nem szerettem, ha lekötötték. A fülbevalómat kivették még Alsószopron. Semmilyen ékszert nem... nem... nem engedtek el. Aztán azt elvették ott. Aztán beszéltek halkán, mert nem volt szabad beszélni: „Na, megmenekültünk.” Azt hitték, hogy én vagyok az elrettentő példa, hogy engem megnyírnak, és őket nem. Hát csudát! Mindenkit megnyírtak. És a cipőnk a kezünkben volt, amit egy folyadékba be kellett mártani, és kaptunk ruhát. Egy szürke hosszú ruhát. Volt, aki kapott

övet is. Olyan volt ez a ruha, mint egy csuklya [csuha], mint az apácáknak a ruhája, csak szürkében. Én nem kaptam övet, odamentem egy SS-nőhöz, aki ott volt velünk, és aki a ruhát adta nekünk, és szépen megkértem: „Bitte schön...”, hogy adjon nekem egy gürtlit, egy övet. Egy olyan pofont kaptam, hogy szikrázott a szemem. Én illet még nem láttam soha életemben, mert engem nem vert meg soha senki. „Na! Itt van az öv!” Megesküdtem, hogy én többet ki nem nyitom az SS-nek a számát. Nem volt ott nekünk szavunk, nem néztek embernek, állatnak néztek, bár még az állatot, azt szerették. Szóval, egy borzalom volt.

Elkezdődött a regisztrálás névvel és számmal. Mindenki megkapta a számát, ott már nem volt többet nevünk, csak számunk. Felragasztották a számot mindenkinek, és egy háromszöget – a lengyeleknek piros volt, nekünk sárga volt. Nem a Dávid-csillag, hanem egy háromszög és a szám [Elképzeltető, hogy Auschwitz fennállása idején nem volt egyöntetű mindvégig a foglyok megkülönböztetésére használt jelzőrendszer. A Wikipedia szerint a fogoly nemzetiségét a háromszögbe festett nemzetiség-kezdőbetű jelzi (pl. a lengyeleknél: P = Polen, a cseheknél T = cseh). A háromszögek maguk különböző színűek voltak: vörös háromszöggel a politikai foglyokat (többnyire a kommunistákat) jelölték; zöld háromszöget a profi bűnözők viseltek, rózsaszínűt a férfi homoszexuálisok; ibolyaszínűt (lila színűt) a Jehova tanúi szekta tagjai; fekete színűt az ún. „aszociálisok” (csavargók, leszbikusok, prostituáltak) és a cigányok, és két, Dávid csillagot formázó sárga háromszöget a zsidók. – A szerk.]. Mi voltunk az emancipált zsidók: „Zigeuner Bande”, cigánybanda, így mondták nekünk. Nem volt elég, hogy zsidók voltunk, még cigányok is lettünk. Mi voltunk az asszimilált zsidók. Kaptunk egy csajkát, és beterelték egy építménybe, egy hosszúkás barakkba. A barakkban nem volt a világon semmi, üres volt. Félig kész barakk volt. Ott voltunk két napig, háromig. Nem kaptunk enni semmit a világon. Szerencsére, hogy elkezdett esni az eső, és be is folyt, és a csajkából ittunk vizet. De érdekes, hogy az esővízzel nem tudsz jóllakni, de ittuk azt, mert megtöltöttük a gyomrunkat. Én azt mondom, hogy nem voltunk akkor normálisak. Beszélgettünk, például arról, hogy most hogy fogunk oda, a sárba lefeküdni. Mert esett az eső. „Hogy fogunk oda lefeküdni?” Kerestünk egy helyet, összekucorodtunk, és aludtunk. Aludtunk! Nem volt hideg, de ott, Lengyelországban olyan mord, nagyon rossz az éghajlat. Nagyon nedves volt a levegő. Három nap után kaptunk margarint, kenyeret, és délben kaptunk egy csajka valamiféle répalevest. Aztán megint összeterelték minket ötös sorokba, és bevagoníroztak. Azért nem vagyok én tetoválva. Mi nem voltunk, csak négy-öt napig Auschwitzban. Azoknak, akik ott maradtak, karjukra volt tetoválva a számuk [Az auschwitzi munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban, négy-, öt- vagy hatjegyű sorszámot és esetleg betűjelet is tetováltak, s ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték. Mintegy 405 ezer ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. A regisztrált foglyok közül összesen 65 ezer maradt életben. – A szerk.].

Úgy vagoníroztak be, ahogy a németeknél szokás, harminc jobbra, harminc balra, és egy SS, tizenhat éves fiatalember a közepén, bent a vagonban. Az ő szerepe az volt, hogy vigyázzon ránk. A vagon be volt zárva, ő kimehetett, mi nem. Ha kiment, akkor bezárta kívülről. Neki sem volt egy lányálom, mert egy pad volt, és azon aludt. Mi a padlón aludtunk. Mindkét oldalon volt egy vödör, oda végeztük el a szükségleteinket [szükségünket]. Ezt időnként egy-egy erősebb nő kiürítette az SS-szel együtt. Ez a fiatalember – jóképű, szép gyerek volt, egy gyerek volt tulajdonképpen – unatkozhatott, mert nappal, amikor a rendelet szerint körbeültük a vagonban, kérdezősködött: „Te mit csináltál?” „Mit csináltam? Nem csináltam semmit.” „És te mit csináltál?” Bárkit kérdezett,

mindegyik azt mondta, hogy nem csinált semmit. „De akkor miért vagytok itt?” Ő azt hitte, hogy mi effektív rabok vagyunk. Mondtam neki: „Juden! Mi zsidók vagyunk!” „Mi az, hogy zsidó?” – a fiatalember nem tudta... Hát, mondtam, ez a vallásunk. „És ezért?” „Ezért.” Ez a fiatalember minden nap kapott egy jó nagy adag ételt. Evett belőle, és amit meghagyott, adta mindenkinek sorjában. Ember volt. Amit meg tudott ő tenni, megtette. Mi is kaptunk ételt. Muroklevest, marharépalevest, naponta egyszer. És komiszkenyeret, amit három és fél adagba osztottak fel. Egy embernek kevesebb, mint egyharmad jutott. És margarint. Ez volt a napi adag. Vízet nem kaptunk. Viszont kaptunk kávét, keserű kávét, és azt tartogattuk a víz helyett. Mindenkinek megvolt a saját csajkája, amit még ott kaptunk, Auschwitzban. Arra is emlékszem, hogy ne foglaljon helyet, mert elég szűken volt az a harminc ember, oldalt felakasztottuk a vagon oldalában lévő szegekre a csajkákat. Egy alkalommal meglöködött a vonat, és a fejemre ömlött a jéghideg kávé. Jaj, a kopasz fejemre... Szóval, borzasztó...

Aztán megérkeztünk Rigába [Lettországba]. Ott már vártak. Egy nyitott teherautóra szálltunk fel, keresztülmentünk a városon. Az egy élmény volt. Egy teljesen más világ. Nem látni festett [vakolt] házakat, csak piros téglából rakott épületeket. Nagyon szép város Riga. Nem volt ott háborús hangulat. Az emberek járkáltak, az üzletek nyitva voltak. Megálltak, néztek. „Kik ezek a kopasz nők?” Mi voltunk az első csoport. A város másik végébe vittek, egy téглаépületbe. Ott szobák voltak. Nem emlékszem már, hogy harmincan vagy huszonöten egy szobában. Azt mondták, hogy ott átvett minket a Luftwaffe [Német Légierő], a repülőosztag. Megtudtuk, hogy repülőteret kell csinálnunk, gypeszőnyeget. Ez azt jelenti, hogy ki kell vágni a fűvet kocka alakúra, de megvan a méret, hogy milyen nagyra, alá kell ásni, és elvinni egy helyre, és egymás mellé rakni, egy térséget be kellett gyepesíteni. Ez már munkatábor volt. Férficsoportok nem voltak, csak több száz nő. Borzasztó nagy volt a repülőtér Rigában, nem lehetett belátni.

Őszig voltam ott. Nem volt óránk, nem nagyon volt időérzékünk, csak azt tudtuk, hogy hullanak a levelek, vagy hideg van. Gyalog vittek, és gyalog hoztak minden nap, reggel számoltak, délből számoltak, délután számoltak, állandóan számoltak, nehogy valaki hiányozzon. Hatan voltunk egy csoportban, falubéliek. A minimális ételadagunkat megkaptuk. A leves sűrű volt, még voltak benne húscsapatok is, nota bene, a Luftwafféhoz tartoztunk, és a kenyér is több volt, egy fél kenyér volt egy porció, és még kaptunk margarint és lekvárt is. Naponta kétszer étkeztünk. Még újságot is kaptunk. Este olvashattunk, még világosság volt, hiszen Rigában már balti beütés van, és nagyon rövid az éjszaka nyáron. Ahhoz képest, hogy eddig min mentünk keresztül, nem voltunk rosszul. De azért ott is megvolt a hátul ütő bot: egész nap kint voltunk a napon. Arról nem beszélve, hogy szereztünk tűt, cérnát, nem is tudom, hogy – voltak ott olyan seftelők –, levágtuk a ruhánkat is, azzal bekötöttük a fejünket. És övet is készítettünk, és kaptunk csíkos kosztümkabátot. Mindenkinek egy ruhája volt. Azt kimostuk este, és reggel felvettük. Éjjel egy ilyen kombinészerűség volt rajtunk és egy bugyi. Volt ott waschraum, mosdóterem csapokkal. Megengedtek a jó hideg vizet, de lehetett mosakodni. Rongyokat szereztünk törölközőnek. Voltak nagyon ügyesek, akik élelemért mindent eladtak, és szereztek. Én nem voltam ilyen szerző soha életemben.

Brómot kaptunk az ételbe, hogy ne menstruáljunk [Nyugtató adagolására (brómozásra) semmilyen konkrét bizonyíték nincs, bár nagyon sokan, különböző helyekről állították, hogy brómozták a foglyokat. De valószínű, hogy nem is volt szükség a brómra: a kevés enniivaló, a verés, a hideg vagy éppen a forróság, a kevés alvás, a szörnyű munka stb. nagyon gyorsan kiszívta a foglyok

erejét, megtörte az ellenállásukat. – A szerk.]. Miután hazajöttem, fél évig kezeltek. A brómnak van egy nyugtató hatása is. Hogy brómot kaptunk, erre utólag jöttünk rá. Volt valami íze az ételnek, amit kaptunk, a répán kívül, de nem tudtuk, hogy milyen íze van. És az egyik, szegény Ica, istenem, az úgy evett mindig, és ő menstruált végig. Milyen bajban volt. És a többiek – semmi. Úgy látszik, hogy olyan adagot kaphattunk, hogy a munkatáborban nem volt semmi problémánk. Nem jött meg a menstruáció a munkatáborban. És hazajöttem, és akkor sem jött meg. A Kupfer doktor – el is ment Magyarországra, író volt – kikezelt engem, és azután jött meg a menstruációm [Raffy Ádám (Vértes, 1898 – Budapest, 1961) – orvos, író (dr. Kupfer Miksa). 1924-től Aradon, majd 1938-tól Nagyváradon folytatott orvosi gyakorlatot. 1947-ben költözött Budapestre. Novellái, versfordításai, orvostörténeti és orvostudományi dolgozatai különböző erdélyi, magyarországi és külföldi lapokban és folyóiratokban jelentek meg. Filmforgatókönyveket és rádiójátékokat is írt. – A szerk.]. Jó időre. Hat hónapig voltam orosz kórházban [A felszabadulását követő hat hónapban volt orosz kórházban. Kupfer doktor majd Nagyváradra való visszatérése után kezelte. – A szerk.].

Utólag tudtam meg, hogy [Nagy]Váradról is vittek egy csoportot Rigába, és úgy hullottak, mint a legyek, napszúrást kaptak. Én, aki jártam strandra, tűző napon soha nem volt semmi a fejemen, én álltam a napot. De a vallásos zsidók, akik nem mentek se tornászni, se napra, betegesek, sápadtak voltak. Mint a legyek, úgy hullottak. A betegeket bevitték a revierbe, a kórházba. Minden lágerben volt kórház, de attól az isten megőrizzen: csak elmentél mellette, és olyan szag jött ki, hogy borzasztó. Ott meghaltak. Olyan égési sebeket szenvedtek, amiket nem tudtak átélni [túlélni]. Nekem a világon semmi bajom nem volt.

Esténként beszélgettünk, énekeltünk, meséket mondtunk. Én nagyon sok munkácsival és kassaival voltam együtt. A táborban többnyire csehek és ungváriak voltak. És megállapítottam, hogy sokkal műveltebbek, rendesebbek, szóval jobb nevelést kaptak, mint mi. Erzsi néni előadásokat tartott irodalomról, zenéről, költészetéről, mindenről. Már mikor az volt az érzésünk, hogy nem megy tovább, Erzsi néni volt az, aki tartotta bennünk a lelket. Sokkal idősebb volt, gyerektelen, és azt hiszem, hogy a tanügyben dolgozott, talán tanító néni vagy tanárnő volt, de nem vagyok benne biztos. Jó memóriája volt, a történeteket elmondta élőszóval, fejből. Miután mesélt, megvitattuk. Hogy ki tudott erről, és ki hallott arról, és ki nem hallott erről. Köré ültünk este, amikor nem tudtunk még aludni, vagy pihentünk, és munka közben is, mind tartotta bennünk a lelket, azzal hogy ő beszélt. És olyan jópofa volt. Ettünk, és úgy rá egy órára: „Ti már megettétek az ennivalót? Én most eszem a násságot.” A násság az a plusz étel volt, ha kaptunk. „Szedem ki a fogaimból a maradékokat.” Szóval úgy benne maradtak a fogában, azzal ő még egyszer jóllakott, mondta ő, szegény... Olyan humoros volt. Nem tudom, mi történt vele, mert mikor elindultunk, és rohantunk az oroszok elől, az SS-ek hajtottak, ő tudott csehül, és a csehek értették a lengyelt, és lemaradt. Mert akit megtaláltak, azt agyonlőtték.

Itt [Rigában] elég normális életet éltünk, nem voltak verések, kínzások, a közlegények is nagyon rendesek voltak. A Luftwaffénak dolgoztunk a repülőtéren, nem az SS-eknek. A közlegények is nagyon rendesek voltak. Ha látták, hogy az egyik elájult a napon, odamentek, fellocsolták, ülj az árnyékba, és ahogy erősebb vagy, dolgozzál tovább.

A lett zsidók, amikor bekerültek a gyűjtőtáborokba, odavitték a pénzüket. Vitték magukkal a kis cókémókjukat, és volt pénzüik is. Aztán rájöttek arra, hogy nincs mit csinálni a pénzzel. Az SS-t nem lehetett lefizetni. És hiába akartál tőlem például valamit venni, nem volt mit csináljak a pénzzel. És

akkor arra használták fel, hogy kitörölték magukat vele, így tele volt a vécé zlotyval.

Egyik reggel azt mondták, hogy „Na, vegyétek a cókókat, és megyünk utazni!” Egy „tengerfenék” nevű járművel [hajóval] utaztunk. Nem volt neve, de tengerfenéknek nevezték el, mert úgy nézett ki, mint egy fenék, és ment a tengeren. Mint egy ovális tál, és körülötte egy sétány, korlátokkal. Ott voltak az örök, fent. A hajónak a feneké üres volt, mi ott voltunk a fenekén. Nem is láttuk a tengert se, csak mikor beszálltunk, csak az eget láttuk. És azt sem tudtuk, hogy minket elsüllyesztenek, hová visznek, mit csinálnak. Borzasztó pánik volt. És fekete volt. Fekete, úgyhogy éjszaka is hordhattak, vihettek, mert nem lehetett látni. Ez a katonasághoz tartozott, egy ilyen katonai jármű volt. Két hajó volt, és utólag tudtuk meg, hogy az egyiket elsüllyesztették, egyet pedig továbbengedtek a Balti-tengerbe. A másiktól egy leányka megszabadult, kiúszott, és belekapaszkodott a mi hajónkba. Az a leányka mondta, hogy egy adott pillanatban érezték, hogy süllyed a hajójuk, és akkor a katonák eltűntek. És ő, úgy látszik, hogy jó úszó volt, belekapaszkodott ebbe a mi hajónkba, és az egyik emberséges katona kihúzta. Nem volt több, mint tizenöt éves a leányka.

A Balti-tenger partja mentén improvizált lágerben dolgoztunk. Először futóárkokat ástunk, csákányoltunk, később tankakadályokat – három és fél méter mély falakat – építettünk. A hatos csoportunk ott is megmaradt, csoportnormánk volt. Volt egy kis purparlém is. A mellettem levő csoportban a Kitti állandóan állt az ásóval vagy a kapával vagy a csákánnyal a kezében. Egy napig, két napig, három napig tűrtem, s akkor azt mondtam, hogy „Nem szégyelled magad? Mások dolgoznak helyetted”. „Igen, könnyű neked, mert te otthonról hozzá vagy szokva ehhez a munkához!” Nagyon csúnyán kifakadtam. „Hát – mondom –, igen, én Váradon, a főutcán egyebet se csináltam, csak csákányoltam!” Ha valamelyik nem érezte jól magát, akkor mi elvégeztük a dolgát. De, hogy valaki ép egészségesen ne csináljon semmit... És a nagy szóváltásra, mert nagyon kiabáltam, odajött az őr, és kérdezte, hogy mi a vita. És azt mondta a Kittinek, hogy „Figyelni foglak! Ha nem veszed a kezédbe az ásót, nézd meg, hogy bajod lesz!”. Nem nagyon tetszett a leánykának, de engem nem érdekelt.

Ott a Balti-tengernél voltak a fehér éjszakák. Bementünk a lágerbe, vacsoráztunk, akkor általában egy kis mosakodás, miegymás, és feküdtünk le. Nem voltunk álmosak, de aztán megszoktuk. Megkaptuk a minimális ételmezt: a három és fél adag kenyeret megkaptuk, délben megkaptuk a levest, kihozták a munkahelyünkre, a kávé reggel, és vacsorára margarint. Én azóta nem bírom enni a margarint.

A Balti-tengernél állandóan költöztünk. Elvégeztünk egy részt, és mentünk tovább. A körülmények majdnem ugyanazok voltak, mert a konyha is jött velünk. És a revier, a kórház is jött velünk. Volt, ahol barakkokban laktunk, volt, ahol kicsi épületekben. Az egy nagyon szép hely volt, kicsi házikókban laktunk, és szalmánk volt lent, és rá egy pokróc. De volt olyan, ahol zeltben [sátorban], egy kerek vasépítményben feküdtek a lányok, szalmát hordtunk, arra tettük rá a pokrócot, ott aludtunk körben, és középen volt aztán télen a kályha. És hoztunk az erdőről gallyakat, és tüzet raktunk, és akkor már nem volt olyan nagyon hideg. De a munkát meg kellett csinálni. Addig nem engedtek haza, amíg meg nem csináltad a normádat. Volt úgy, hogy két-három-négy-öt-tíz csoportot megvártunk, akkor leültünk, és pihentünk. Az örök rendesebbek voltak, de azért rácsaptak a hátadra, csak azért, „l’art pour l’art”, hogy szórakozzanak. Én nagyon félttem a veréstől, úgyhogy nagyon vigyáztam, hogy ne adjak rá alkalmat.

Volt egy érdekes esetünk. Egy csoport megcsinálta a munkát, és azt mondta az őr, hogy hazamehetünk, ő jön velünk. Szép nyári nap volt, és elkezdtünk magyar nótákat énekelni. Úgy mentünk be a lágerbe, énekelve. Jött a lágerfő – nagyon rendes lágerführerünk volt. Nem nehezítette meg a sorsunkat, volt olyan, akinek az otthonról hozott csizmája, cipője elszakadt, és kaptak facipőket. A facipő elég ronda volt, de mégsem mentek mezítláb. Amit tudott, megcsinált. Szóval, jön a lágerführer, hogy „Álljanak elő azok, akik az első csoporttal jöttek haza!” – akik énekeltek. A vicces a dologban az volt, hogy egypáran beálltak anélkül, hogy a mi csoportunkban lettek volna. De persze nem szóltunk egy szót se erről. Hangosan kijelenti, hogy orosz énekeket énekeltünk, és halálra vagyunk ítélve... Behajtottak minket egy csűrbe. Szalma volt ott, mert állatok is voltak. És ránk zárták a nagy ajtót. Egyik jobban sírt, jajgatott, visított, kiabált, mint a másik. Én nem sírtam, nem sajnáltam saját magamat, hogy én most ilyen fiatalon meg kell haljak – és igazságtalanul. Akkor hallottam először, amit a zsidók a halottaknál énekelnek, van egy ilyen halotti ének [lásd: kádis]. Nekem a családomból senki nem halt meg, én nem voltam temetésen a húszéves életemben. Hát egy szem szárazon nem maradt... Hajnalban kinyílik az ajtó. Olyan csend lett, egy hangot nem lehetett hallani. S azt mondja a lágerführer, hogy „Menjetek ki!” Mi történt? Az SS-ek közt volt egy magyar legény, aki hallotta, hogy mi énekelünk, és azt is, hogy magyarul énekelünk. Elment a lágerführerhez, és megmondta neki. Nem volt muszáj, hogy megmondja, végül is mi van, ha huszonöt zsidóval kevesebb él? A lágerführertől tudtuk ezt meg, de még azt is mondta, hogy ő már tudta este, de „Nem ártott egy kis büntetés nektek!”. Ez egy borzasztó élmény volt. Egy magyar SS-nek köszönhattuk az életünket. Hiába kérdezősködtünk, nem mondták meg, hogy melyik volt az, mindenesetre ez egy rendes ember volt. Az, aki elénekelte a halotti imát, azt mondta, hogy most az ő életéért fog imádkozni. Egy nagyon vallásos leányka volt.

Egyszer megtudtuk, hogy jön a Hosszúnap [1944-ben a Jom Kipur szeptember 27-ére esett. – A szerk.]. Megbeszéltük a lágerführerrel, mert lehetett vele beszélni – volt egy munkácsi lány szeretője, Szidi, s rajta keresztül –, hogy nem hozzák ki az ennivalót nekünk. Reggel megkaptuk, elraktároztuk, délben nem hozzák ki, és este fogjuk megkapni az ebédet. Merthogy mi haza akarunk menni, és ezt a böjtöt megtartjuk. Azt mondta: „Kinder – úgy mondta nekünk a lágerfőnök –, Kinder, na, menjetek csak nyugodtan, és végezzétek a dolgokat, és minden el lesz intézve!” Borzasztó kicsi normát kaptunk aznap. Tényleg mindenki leült, lógott az egész csapat. És mit ad az ég? Lehet, hogy valaki besúgta, nem tudni, sose fogjuk megtudni, jött a kontroll. És látta, hogy az egész vonal áll. Pfhhájj! Jött a kiabálás, adták az ordonáncákat, és egy irdatlan nagy normát. Reflektorokat hoztak, majdnem reggelig dolgoztunk, amíg megcsináltuk azt a normát – étlen-szomjan. Nem huszonnégy óra, hanem harminchat óráig üres gyomorral dolgoztunk. Megesküdtem, hogy ebben a bűdös életben többet nem fogok böjtölni... És meg is tartottam.

A lágerführer szeretője, a Szidi, egy cseh lány, vallásos volt, de jól élt. Ott mindenki saját magára gondolt. Ott nem volt az a szempont, hogy miért csinálja. Evett. De soha egy darab plusz kenyeret nem hozott nekünk. Ő megtöltötte magát, és kész. Ott lakott, egymás mellett aludtunk, és tudtuk mindig, mikor jött haza. Ő sose vonult ki dolgozni. Hogy mit csinált nappal, nem tudom. Éjszaka nem aludhatott mindig ott a führerrel, mert jöhetett egy kontroll a lágerführerhez, és ha ott találja, akkor abban a pillanatban kidobják a frontra. Volt egy Jokerünk, az egy szadista volt. Csúnya, fekete is volt, és szörnyű rossz ember. Egyik este elordítja magát az ajtóban, hogy „Ki jött be most?”. Lehet, hogy a másik oldalt nem tudták, hogy Szidi bejött, de mi tudtuk. Még vagy háromszor-négyszer elordítja magát: „Mondjátok meg, hogy ki jött be!” Halálos csend. „Alle raus!”

(Mindenki ki!) Ez már télen volt. Kaptunk valami kibélelt kabátot. Lógott belőle a felvarrás, mert a bélést kivették. Nekem megvolt az otthoni cipőm. Olyan jó, csináltatott, magas szárú cipő volt. Ott álltunk kinn a hidegben, méteres hó volt. Azt mondja, hogy „Kabátot le!... Ki jött be?” Halálos csend. Senki egy hangot nem szólt. Mindent levetetett rólunk. Harisnya nem volt, kapcát tettünk, de a cipő rajtunk volt. A cipőt is levetettük, ott álltunk a hóban anyaszült meztelenül. Szerencsére kint volt a latrina, és az egyik zeltből kiment egy leányka, és látta a huszonöt-harminc [meztelen] angyalkát, és egyenesen rohant a lagerführerhez. Ezek nagyon ellenségek voltak, a Joker és a lagerführer. Ő akart lenni a lagerführer. Hallottuk, ahogy az apró lépései ropogtak a havon, s mikor meglátott minket, nem hitt a szemének: „Azonnal bemenni!” Mindenki kapkodta fel a rongyait, és rohantunk be. Az eredmény az volt, hogy másnap nem mentünk ki dolgozni, és Jokert kivitték a frontra. Nem tudom, a lagerführer mit írt bele a raportba, de elintézte, hogy kivitték a frontra.

Akkor abban a nagy hóban kellett sáncot ásni. Ki volt rajzolva, hogy hol kell a tankakadályt csinálni, a havat elpucoltuk, és csákányoltuk, mert a föld meg volt fagyva. A tankakadály három és fél méter mély volt, az alja körülbelül egy méter. Mi egy darab földet kellett hagyjunk bizonyos távolságban padkának, és ott egy lábon állni, és úgy egyenesíteni a falakat. A lábunknak az volt helye, egy ilyen kiugrón, mint egy virágtartó, erre tettük az egyiket, másik kiugróra a másikat, és így a falat simítottuk – mert azt simítani is kellett, szép kellett hogy legyen, mert a tank, annak nem mindegy, hogy milyen a fal... Mert hogyha ott volt egy kidudorodás, rögtön megszólalt az őr, hogy azt is tessék lekaparni. Nem egyenes volt az oldala, hanem „sré”, ferde, magyarul mondván. Ferde volt az a fal, és először megcsináltuk az egyenes falat, a futóárkokat, de ezt sokkal nehezebb volt, mert ez mélyebb volt. És ezt a meredek falat meg kellett építeni. Majd jött a munkavezető, és átvette a munkát. S ha valami nem tetszett, akkor még ott le kellett smirglizni.

Esténként, amíg valaki ott volt, és rakta az ágakat, addig volt tűz. De nagy meleg nem volt, mert a lélegzetünket láttuk. Az „ópapa” egy szolgálatos volt, egy SS. Egy öregember, fehér szakállal, azért neveztük el „ópapának”. Odaült a tűz mellé, és ő is rakott gallyakat, és elkezdett mesélni, hogy neki unokája van otthon, és gyermekei vannak, és „Ti fiatalok vagytok, és meglátjátok, hogy haza fogtok menni, s megtaláljátok a családotokat – ezt egy este mesélte el –, de mi lesz velünk? Minket megölnék. Arra gondoltok. Engem nem érdekel, én öreg vagyok, de a fiatalokat sajnálom.” Sok mindent beszélt, de nekem csak ez maradt meg. Hogy mi hazamegyünk, de őt megölik. És jött, hogy kérdezzem meg, miért állt be SS-nek.

Mikor kezdtünk kimenni a télből [azaz 1944 telének végén, 1945 tavaszának elején], becsaptak minket egy gyűjtőtáborba, Stutthofba. A „Hof” falu [inkább: major vagy tanya]. Az egy mocskos, szörnyű, piszkos gyűjtőtábor volt. Ott aztán megint kezdődött az éhezés, megint tetvesek lettünk, mert maguk a barakkok tetvesek voltak... az egy borzasztó hely volt. Ott is vittek gázosítani, bűdös volt. Jaj, a revier előtt, a kórház előtt, ott az emberek rothadtak meg, borzasztó állapot volt... A szabadulásnak a nyitja az volt, hogy munkára menni, mert ott [azaz: a munkában] a minimális ételmezt megkaptam. Voltak olyanok, akik szenvedtek az éhségtől. Én nem. Mert én világéletemben... most is nagyon keveset eszem, mennyiségben. Én nem szenvedtem az éhségtől. Nem mondhatom azt, hogy valaha is jól voltam lakva, de a minimálist megkaptuk. De ott a gyűjtőtáborokban, Stutthofban meg Auschwitzban, ott nem kapták meg. Arról nem beszélve, hogy egész nap nem csináltak semmit, csak appell. Elkiáltotta magát az egyik őr, hogy „Appell!” (Számolás!), s akkor ott álltunk órák hosszat, és számoltak. És előlről és hátulról is számoltak. Szóval, ez egy ilyen pszichológiai támadás volt velünk szemben. Semmi egyebet nem csináltak,

csak számoltak. És ezt naponta ahányszor eszébe jutott az őrnek. Négyszer? Ötször? Háromszor? Esőben? Hóban? És mindenkit megnéztek, és ha volt rajtad egy pattanás, akkor elgázosítottak. Ez nem vicc. És ha látta valamelyik őr, hogy ez például nem tud állni, „Mehetsz!”, és mentél. Akarva, nem akarva. Volt olyan, aki azt mondta, hogy ő nem tud felkelni. Egyszerűen nem tud felkelni. És akkor bement mindig az őr megnézni, hogy kijött-e mindenki. És ha ott találta fekvő, bevitték a kórházba, és onnan aztán tovább nem láttuk. Megpróbáltam mindent megtenni annak érdekében, hogy mindig elől legyek, egészségi szempontból is minél jobban bírjam. Tudtam, hogy aki hátul van, annak vége van. Azoknak, akik ott maradtak a gyűjtőtáborokban, a kilencven százaléka meghalt. A munkatáborban adtak gyógyszereket is. Rájöttünk arra, hogyha munkatáborban vagyunk, akkor ott meg lehet élni minimális körülmények közt, a lágerben nem lehetett meghalni annak, aki egészséges volt. Aki beteg volt, az ottmaradt, az ott meghalt. Nem voltam ott sokáig – mindig kértek munkásokat erre-arra-amarra –, s megbeszéltük a hatos csoportommal, és mi is állandóan jelentkeztünk. Aki ügyesebb volt, azt elvitték. Aztán sikerült is elmenni, mert a gyűjtőtáborban, ott belehaltál. Egyszerűen belehaltál.

Jött a tavasz, kezdtek jönni a hírek, hogy nincsenek messze az oroszok. Falukon mentünk keresztül, ahol az emberek odanyújtottak egy darab kenyeret, és sokan mondták, hogy „Tartsatok ki, mert nem sokáig tart már ez, és vége lesz a háborúnak!”. Ekkor már nem dolgoztunk, mondhatni, hanem csak benyomtak egy volt munkalágerbe szörnyű körülmények közé, és megint mentünk tovább, s egy adott pillanatban aztán mondták, hogy a sarkunkban vannak az oroszok, és akkor menekültünk. Menekültünk az oroszok elől, hajtottak minket. Gyalog mentünk, mentünk az úton. Bokrokban, fák alatt aludtunk, ahol tudtunk, ha kaptunk ennivalót, jó, ha nem kaptunk... Voltak gazdaságok, ahol beengedtek, és adtak egy meleg ételt. Szóval még voltak emberségesek, általában a lengyelek áldott rossz emberek, szerintem. Beengedtek udvarokra, általában a csűrbe. Én kaptam szárított, felvágott répát. Ott nagyon nagy répatermesztő vidék volt, a lengyelek nagyon szeretik a cukorrépát is és a marharépát is, és felvágják kockára, és megszárazítják. És az egyik sarokban találtam egy ilyen fészket. Olyan finom volt! Ropogós volt és édes.

Hajtottak minket, mint a barmokat. Az egy borzalom volt. És az, aki nem tudott menni, hátul maradt, azt lelőtték. Senki nem akart az utolsó sorban lenni, mindenki igyekezett előre, tehát saját magunkat hajszoltuk, hogy ne hogy leljünk. Ezt a Szidit, például, leült, hogy bekösse a cipőjét, ott lőtték le, egy kilométerkőnél... Visszamaradás nem volt. Azonkívül Lengyelországban voltak lengyelek is, akik hozzánk csatlakoztak a többi gyűjtőtáborokból, Stutthofból meg a többiekből, s tudtak lengyelül. És megszöktek. Hogy azoknak milyen sorsuk lett, azt nem tudom, de rájöttek, mert számolás, az még megvolt reggel, muszáj volt, és [este] hiányzott kettő, hiányzott öt, hiányzott tíz. És meg lett mondva, hogy minden egyes szökéstől tízet lelőnek. De nem lőttek le tízet, csak a gyengébbeket. Ment az SS a sorok közt, mindegyiknek a szemébe nézett, s nem tudta, hogy te leszel a soros vagy nem. Többnyire az öregeket válogatták, és ott, helyben hátba lőtték. Ott, előtűntek... A csoport mind szűkült-szűkült, mind kevesebben és kevesebben lettünk, voltunk vagy kétszázan... Tíz soronként volt egy őr, a hatos csoport megmaradt [Gáspár Annáról és öt falubeli társáról van szó. – A szerk.]. A mi csoportunkból az egyiket, Mancit megölték. Már vittük, kétoldalt vittük, karon fogtuk, és akkor nem bírtam menni, és odajött az őr, és azt mondta, hogy „Hagyjátok el!”. És a puska ott volt a kezében... és a testvére ott volt Mancinak... Borzasztó volt. A többiek mindnyájan hazajöttünk. Öten hazajöttünk.

Eljutottunk Danzigig [Gdańsk]. Az is egy nagy gyűjtőtábor volt, és oda becsaptak minket. Ott aztán én is tífuszos lettem. Majdnem minden barakkban – voltunk, azt hiszem, vagy nyolcvanan, kilencvenen – mindenki beteg volt. És arra emlékszem, hogy álmodtam, hogy kórházban vagyok, és gyógyítanak, és orvosok vannak körülöttem. Egy adott pillanatban az egyik berohan, hogy a német őrök mennek el, és mielőtt elmennek, felrobbantják a lágert. Így már nem volt kórház. Akkor én már nagyon rossz állapotban voltam. Négykézláb kimentem az ajtóhoz, a barakk ajtajához, s akkor volt a szőnyegbombázás, bombázták Danzigot. Nappali világosság volt éjszaka. Azt mondtam, hogy innen nincs hová menni. Visszamentem, és a nagy zajban, a nagy puskaropogás, gépfegyver, bombázás közepette elaludtunk. Aludtunk és aludtunk. S egy adott pillanatban valamelyik felébredt, és halálos csend volt. A németek elmenekültek. Nem robbantották fel a tábort. És két-három nap múlva bejöttek az oroszok. Nem tudom, milyen nap volt. Utólag tudtuk meg, hogy Danziggal, a várossal együtt szabadultunk. Az [1945.] március huszonhatodikán volt.

Már jártányi erőnk nem volt, hordágyon vittek be Danzigba, a kórházba. Mindegyiket külön megvizsgálták. Vérátömlesztést kaptunk – bennem orosz vér van... Nagyon, nagyon rendesek, emberségesek voltak. Mindenki diétás ételt kapott. Előírtak vagy tíz-tizenötféle „pierce sztol”, „dva sztol” diétát [Nyilván asztalonként más-más diétát: az első asztal volt a „pjervüj sztol”, a második a „vtaroj sztol” stb. – A szerk.]. Első diétás, második és harmadik. Ahol az amerikaiak felszabadították az embereket, tömték őket étellel, nagyon sok elhunyt. De itt nem. Megvolt mindenkinek a diétája. Megvizsgált a doktor bácsi, és elbőgte magát, amikor énhozzám ért, hogy „Mit csináltak veletek, gyerekek?!” – ez volt a szava. Csont és bőr voltunk. Nem volt rajtunk egy deka, semmi. És természetesen ahhoz mérten kaptuk a diétás kosztot. Jött, oda volt téve a tálcára, hogy „pierce, dva, tri”, háromféle, ez oroszul egyes, kettes, hármas... Te azt kaptál, a másik másat kapott, és meg lett mondva, hogy nehogy cserélgessük. „A ti érdeketek az, hogy megegyétek.” S hány kórházon keresztülmentem! Három? Négy kórházon. A diéta nagyon ízlett, minden, amit rágni lehetett, az ennivaló, az minden nagyon jó volt. Engem a „pierce”, a második [?] diétára fogtak. Mind ilyen pépes dolgok, olyan bébiételek, sok folyadékot, mert dehidrálódtunk, de minden finom volt. Sokszor olyan ételeket adtak..., de megettük, mert tudtuk, hogy a mi hasznunkra válik. Mikor először felkeltem, és kimentem a vécére, egy üveges ajtón keresztül kellett menjek. Belenéztem az üvegbe, és hátranéztem, hogy ki áll a hátam mögött, nem ismertem meg magam. Akkor néztem először tükörbe, amióta elvittek a férjem szülőfalujából. Huszonhárom kiló voltam huszonegy évesen. Amikor elvittek, akkor negyvennyolc voltam. Voltak sokan, akik az amerikaiaknál szabadultak. Pláne a férfiaknál, nem tudom, hol, melyik táborokban, megnyomták őket csokoládéval, édességekkel, és nagyon sokan belehaltak, nem bírták feldolgozni. Nálunk semmilyen haláleset nem volt. Volt, akinek meg volt fagyva a lába, mert majdnem mezítelen mentünk a hóban, mikor menekültünk, és levágták [a lábfejét], csak a sarka maradt meg. A harmadik lányka, egy Irénke nevezetű volt, akinek levágták a lábát, és nem volt meg, csak a sarka. S úgy jött haza a sarkán Irénke, szegény, és megtanult úgy járni. Valami rokont talált, és ki is ment Izraelbe. Nem tudok róla semmit.

Volt még egy nagyon meghatározó dolog. Az én lágertestvérem – úgy hívom én, hogy lágertestvérem –, akivel együtt voltunk, és együtt is jöttünk haza, Schumeg Edit, Brassóban él, ő vallásos, mai napig is vallásos, gyertyát gyújt. És nem tudom, honnan tudtuk meg, hogy valami zsidó ünnep van, azt hiszem, hogy Újév volt, Ros Hásáná. És ő gyertyát gyújtott az éjjeliszekrényre. Már az orosz kórházban voltunk. És bejött hozzánk „a kontyos”, úgy hívtuk mi azt az orvosnőt, egy nagy, magas,

veres hajú nő, nagy kontya volt, s mi elneveztük Kontyosnak. „Miért gyújtottatok gyertyát?” Mondjuk, hogy ünnepünk van. Ránk néz: „Akkor nekem is ünnepem van.” Kisült, hogy zsidó. Magas rangú tiszt volt, de orvosnő, mindennap bejött hozzánk. Engem kipécézett, s rá akart beszélni, hogy ne jöjjek haza, úgysem találok itthon senkit – és igaza volt –, menjek vele, adoptál, beírat az egyetemre, mert mondtam, hogy csak érettségim van... Majdnem minden nap: Na, meggondoltam magam? Nem, mert hátha valaki hazajön. Dehogy mentem volna én el Oroszországba...

Egy nagy terem volt, voltunk vagy húszan a kórteremben, és a sarokban, a két utolsó ágyban volt két ukrán [nő]. Főleg azok szidtak ott minket. [Az egyiket] Ninának vagy hogy a csudába hívták, már nem is emlékszem pontosan, de tudom, hogy nagyon ronda nőszemély volt. Elnevezett minket akkor „zigauner bandénak”, mi vagyunk a cigányok, és mivel ukránok voltak, nem is oroszok, persze felkarolták őket, és más kosztot kaptak, kivételesek [kivételezettek] voltak. És nagyon haragudtak ránk, hogy mi magyarul beszélgettünk, mert ők azt nem értették. És mi meg haragudtunk rá, mert állandóan civakodott velünk, hogy ne beszéljünk. Mi oroszul kezdtünk érteni, még beszélni nem nagyon, viszont németül tudtunk jól, hozzászoktunk. És oroszul szidott minket és németül is. Azt mondták, hogy foglyok voltak. Nagyon nagy felhajtás volt, nem tudom, hogy kik lehetettek az illetők, azt sosem fogom megtudni, mert velünk nem álltak szóba, de az orvosok mind jöttek, és nézték és gyógyították és perfúzió és mi mindent nem kapott az a két nő. Azt mondtuk, hogy ezek a kivételezett betegek. Aztán kihallgattak minket [és őket is]. Én képviseltem a csapatot, ezért engem hallgattak ki. És [néztük, hogy Nina] még mindig benn van, és még mindig benn van, órák hosszat nem jött vissza, már akkor tudott járni, nem jön vissza az ágyába. És másnap jön Edit nagy kiabálva, hogy „Gyere ki gyorsan, nézd meg, hogy Nináék...” Hát jött egy ilyen szekérszerűség, ülőessel rajta, elől ült két szuronyos katona, hátul állt két szuronyos katona, őket közéjük leültették. Kisült, hogy a németeknek kémkedtek. S olyan szájuk volt. És mind szekíroztak minket. Az oroszok vitték el őket, azok pedig azt hiszem, rágták a körmüket, hogy milyen kivételezetten bántak velük. Miért nem tudtuk mi ezt előre?

Az első kórház barakk-kórház volt. Egy barakkot átalakítottak kórházzá, mert annyian voltunk, hogy nem fértünk be a nagykórházba. Ott voltunk egy jó darabig, és aztán onnan átvittek Torúba irdatlan nagy mentőkocsikkal. Én feküdtem, úgyhogy nem láttam, csak a falakat, egy ép házat sem. Átvittek egy nagy, ötemeletes kórházba. Nagyon sokan tüdőbajosak voltak, és kikezelték őket. Nagyon rendesek voltak. Együtt voltunk az oroszokkal. Mi a második emeleten voltunk. Jaj, milyen izomlázam volt, hogy fel kellett menni a második emeletre... ott volt a mi szekciónk. Hat hónapig majdnem többet feküdtünk, mint nem. Mindnyájan betegek voltunk. Minden részünk fájt. Amikor lementünk sétálni, akkor egy borzalom volt. Ott voltak az oroszok is a kórházban, ők lent voltak az első emeleten, én voltam a második emeleten és a volt német katonák voltak a felső emeleten..., német SS-ek voltak. Őket is gyógyították, akik betegek voltak. Mikor én már jobban voltam, mondtam Editnek, hogy gyere, menjünk, beszéljünk velük. Be is mentünk egyikhez. Félig élt csak a pasas, ahova benyitottunk. Juj, hogy milyen csúnyán ráolvastam. Örültem, hogy végre van egy német katona, akin ki tudom tölteni a bosszúmat – mert akkor még jól beszéltem németül, csak egymás közt beszéltünk magyarul. És azt mondta, hogy ő nem csinált semmi rosszat. Hogy ő nem csinált semmit! Ezt mindenki mondhatja. Az oroszok viszont, ezt meg kell őszintén mondjam, nagyon emberségesek voltak. Tényleg figyelmesek voltak, kedvesek, mindegyikkel külön, mert száz embernek száz betegsége volt. Énnekem például havonta egyszer nézték a tüdőmet, mert gyenge voltam, és vizsgáltak, és addig nem engedtek haza, amíg teljesen meg nem gyógyultam.

Azért voltam ott hat hónapig. Hat hónapig voltam szabadulás után kórházban ott, Lengyelországban. Nem engedtek haza.

Amikor már jobban voltam, Edittel együtt leültünk ott egy kőre, és beszélgettünk. Egyszer csak odajött egy fiatalember, nem lehetett több, mint húsz-huszonegy éves, kisült, hogy magyar katona a német hadseregből. Meglőtték, a karja gipszben volt, és rémesen megörült, hogy végre tud magyarul beszélni. Többször találkoztunk, és ami borzasztóan megrendített engem, hogy úgy látszik, „különösebb” bánásmódban részesítették, mert német katona volt, mutatta nekünk, a gipsz alól jöttek ki a kukacok. Azt mondták az orvosok, hogy az egy olyan kukac, ami gyógyítja a sebet...! Hát Isten bocsá'...

Auschwitz, Riga, Stutthof és Danzig – ez volt a négy nagy állomás, ahol mi voltunk, és közte a munkatáborok. Egy év volt a láger, és egy fél év a kórház. Másfél év után jöttem haza. Egy és fél évig voltam távol...

A csoportból ötön jöttünk haza, akikből ma én élek. És van egy, aki Brassóban él, Edit. Ő meggyógyult már jóval előbb, mint én, de úgy adtuk be, hogy testvérek vagyunk. A Kontyos is úgy tudta, hogy a testvérem, és kérdezte, hogy „miért nincs ugyanaz a nevetek?”. Mert én a férjem nevét használom, ő meg a lánynevünket. Hazudtunk. Nem akart nélkülem hazajönni. És együtt is jöttünk haza. Vele állandóan tartom a kapcsolatot. Minden hónapban beszélünk telefonon, hol én hívom, hol ő hív. Régen sokat jártunk egymáshoz, de most már ő se fiatal, bár négy-öt évvel fiatalabb, mint én... Őrá tudok csak, senki másról. Az, akinek le volt vágva a lábfeje, kiment Izraelbe. Még egyről tudok, aki kiment Izraelbe. A többiekről nem tudok semmit. Én megadtam a falusi címemet, de aztán elváltam, és eltűntem az országban. Úgyhogy ők, ha írtak is, onnan senki nekem nem továbbította a leveleket. Hányszor gondoltam rájuk, hogy mi történt velük...

Volt egy fiatal orosz tiszt, aki nagyon kezdett nekem udvarolni. Valószínűleg akkor, hat hónap után a kórházban már volt emberi képem. Kérdezte, hogy hányan vagyunk, mint vagyunk, tudom-e a neveket. Mondom, persze. Le is írtam mindenkinek a nevét, és mondta, hogy ad egy jegyet. Mondtam neki, hogy vigyázzon, hármat adjon, Csehországba. Így hárman jöttünk Romániába: Irénke, Edit és én. Kiállította a jegyeket, és megkérdezte, hogy nem gondoltam-e meg, hogy velük megyek Oroszországba. Mondtam, hogy nem. Megkaptuk ezt a „paszportot”, mert ezt így mondták, mindenhová érvényes, és arra figyelmeztetett, hogyha nem kapunk helyet a vonaton, menjünk oda a patrulához. Ez az a katona, amelyik szolgálatos, aki felvigyázott a rendre ott, az állomáson, piros karszalagot viselt, arra rá volt írva egy nagy P betű. És az csinál nekünk helyet. Olyan kellemetlen volt [a helyzet]. Ott, Lengyelországban olyanok a vagonok, hogy külön ajtaja van minden vagonnak, nem úgy, mint nálunk, hogy folyosó van a vonaton. Kívülről van az ajtó, régi filmekben lehet olyat látni. Kinyitotta az ajtót, és oroszul mondta, hogy „Mindenki ki!”. Hat hely volt bent. És mi beültünk. És nem egyszer kellett menjünk a patrulához, mert nem volt helyünk. Egyszer nem mentünk, mert már nagyon szégyelltük, pedig nem volt mit szégyellni, és az ütközőn utaztunk. És egy állomáson – azért jól nézhettünk ki, majdnem kopaszon, szóval látszott rajtunk, hogy deportáltak... Mindegy, tele volt a város deportáltakkal. És odajött egy nő, és adott nekem egy fürt szőlőt. Lengyelországban, Toruńban, vagy mit tudom én, hogy hol volt ez. És azt mondtam neki, nem tudok lengyelül, de németül ért? Igen. Megköszöntem neki szépen, de én éhgyomorral nem eszem szőlőt. Ott fogva az ütközőnek a korlátját elaludtam, és hirtelen azt hittem, hogy reggel van. És azt mondtam, hogy „Köszönöm szépen, de nem...”. Kitört belőlem az úrilány! De aztán

elfogadtam, gondolom. Nagyon sokan jöttek oda, és adtak ennivalót. Volt úgy, hogy megkérdeztük, hogy mikor megy a vonatunk, és ott ültünk, aludtunk a váróteremben. Danzigtól, nem tudom, hány ezer kilométer van. És jöttünk, jöttünk, jöttünk...

Előbb Pestre mentünk. El kellett ott menni az orosz katonai alakulathoz, és kaptunk egy közös papírt, mert [Nagy]Váradig együtt jöttünk haza. Mondták, hogy ha valami problémánk van, minden állomáson van szolgálati orosz katona, menjünk hozzá, és kérjük a segítségét. Igen ám, de ahhoz kell valaki, aki tud valamilyen szláv nyelven, mert például a lengyelek tudtak értekezni az oroszokkal, de mi nem. A végén hozzánk csatlakozott két kassai nő, ők is zsidó nők voltak, az egyik Helénke volt, és azok aztán képesek voltak kiüríteni egy vagonot nekünk. Kassáig jöttünk együtt. És volt két csehországi, az Eszti és a Sára. Ők nem jöttek Pestre velünk.

Felültünk a villamosra, és jön az ellenőr [kalauz], hogy váltsunk jegyet. Mondom, nekünk nincs pénzünk. Hogy-hogy nincs pénzük? Mondom, most jöttünk haza a deportálásból. „Én azt honnan tudjam?” – mondja ő. Valami orosz papírt kaptunk, amibe bele volt írva a nevünk, de azt mondta, hogy azt ő nem tudja elolvasni. S egy nő megszólal: „Nézzen rájuk, és rájön. Csak nézzen rájuk.” (A hajunkat az oroszok is lenyírták, mert tetvesek voltunk.) És [a kalauz] továbbment. Nem erőszakoskodott. Az a nő nagyon rendes volt, meg is köszöntük szépen, meg is kínált valamivel – kopogott a szemünk, éhesek voltunk. Ott a villamosban megmagyarázta nekünk, hogy hová menjünk, mert ő tudta, hogy kapunk segélyt. Jelentkeztünk az orosz papírral, és kaptunk ezerötszáz pengőt. Ott, Budapesten meg lett mondva az állomáson, hogy melyik iskolába menjünk el. Ez szeptember tizenötödike előtt volt, mielőtt elkezdődött volna a tanítás. Elszállásoltak minket egy iskolában. Adtak egy pokrócot, és a földön aludtunk, de hozzá voltunk mi szokva, nem volt semmi probléma. Ott gyűjtöttek össze. Ha voltak rokonaid, akkor mehetnél hozzájuk nyugodtan, ott alhattál vagy visszamehetnél. Kaptunk ennivalót. A hitközség, szóval a ZséDéE, a Zsidó Deportáltak Egyesülete segített, vagyis akkor már emberek lettünk [lásd: OZSSB (Országos Zsidó Segítő Bizottság)]. Az ezerötszáz pengővel ennivalót, szappant, fogpasztát és fogkefét vettünk. Ez volt az első. Úgy mostuk a fogunkat... A kórházban kaptunk az oroszoktól valami „kőszappant”, az nem habzott, de dörzsölt, hát koszosak voltunk – földdel dolgoztunk, a bőrünkbe beleivódott az a sok kosz meg minden. Pesten a Nagyatádi Szabó utcába akartunk menni, ott lakott a férjemnek a nővére [Mivel a férje egyedüli gyerek volt, nyilván az anyja – ő budapesti volt – nővéréről és annak családjáról van szó, tehát egy unokanővéréről. – A szerk.], a nagynénje és a nagyszülei. Keresem a Nagyatádi Szabó utcát, és nem találom. Én különben is nagyon kérdezősködő vagyok, mindenkit megkérdeztem, hogy merre menjek, és egy adott pillanatban jön egy fiatalember, én a falnak vagyok támaszkodva, és mondom: „Lesz szíves megmondani, hogy merre menjek a Nagyatádi Szabó utcába?” Rám néz, a fejem fölé néz, megint rám néz, és elmegy. Azt hitte, hogy bolond vagyok. Mondom, én vagyok őrült vagy ő? Felnézek, és ott volt a tábla, hogy Nagyatádi Szabó utca [ma: Kertész utca].

Én a rokonoknál aludtam. Nagy volt az öröm. Az volt az első, hogy fürdök, nem fürödtem kádban másfél éve. S nem tudtak kihozni. „Gyere már, élsz még?” – kiabáltak be. Hát másfél évig majdnem ne fürödjél... hiába mosakodsz hideg vízben... na, mindegy. Fogat moshattam, és kaptam egy váltás fehérneműt, a ruhák nem stimmeltek, úgyhogy abban jártam továbbra is, amit kaptam ott az oroszoktól. Kaptunk szoknyát, egy blúzt, kabátkát, zsebkendőt, harisnyát, mit tudom én, miket, amikor a kórházból elbocsájtottak. A rokonság tudta már, hogy a férjem otthon van. Rögtön adtak enni, és amíg ott voltam Pesten, addig harmadmagammal, a légertestvéreimmel voltam. Ezek

boldogan, fél lábbal táncoltak, hogy esznek finomat, és nem kell az ezerötszáz pengőnkéből fizetni a kaját. Edit nem találta a rokonait. Ott voltunk három napig, és akkor kimentünk az állomásra. A rokonok adtak pénzt, rendesek voltak, és felszálltunk a vonatra, és mindenik ment a maga útján.

Ha nagyon őszinte akarok lenni, mikor én hazajöttem, azt mondtam, hogy az egész [Nagy]Váradon én vagyok a legnagyobb antiszemita. Mert azok a zsidó kápók [A foglyok közül a táborvezetés által kiválasztott előljárók. – A szerk.] sokkal több rosszat tettek nekem, mint egy SS. Csak azért, hogy ők jó pontot szerezzenek a németeknél. Jól is ment a soruk. Tehát az én fajtámbeli tol ki velem? Álltunk sorban az ételnél. És bizony voltak olyan élelmes leánykák, akik még másodszor is befurakodtak a sorba. Kijött a szakácsnő, aki szintén zsidó volt: te már kaptál, te már kaptál, te már kaptál, többek közt engem is kiállított, és estig nem volt mit egyek, mert én nem kaptam még ebédet sem. Én akkor elkezdtem sírni. Nem az fájt, hogy nem eszem, hanem az igazságtalanság. Ott a munkatáborban már nem volt számolás. De ők [a koncentrációs táborban] megszámoltak. És hagytak, hogy a napon, az esőben kint álljunk. Szóval... tisztelet a kivételnek...

Alsószoporra mentem haza, a férjemhez. Ő otthon volt, nem volt deportálva. Pesten volt végig, szabadon. Voltak ott rokonai: nagymamája, nagyapja, nagynénje. Az anyja pesti nő volt. A férjem a munkaszolgálatból, Nagybányáról megszökött, és Pesten volt végig. Ott bujkált. Ügyesen, magyarnak adta ki magát. Bürger csizmában járt. Akkor az volt a divat, egy ilyen magas szárú, sárgás-barnás, olyan bőr színű, és fűzős volt. Ez volt a bürger csizma, ez biztos német eredetű szó [A Bilgeri osztrák ezredes után elnevezett puha szárú, fűzős csizma neve: bilgeri. – A szerk.]. Ő nagy magyarnak tartotta magát. És nem mindenki engedhette meg magának, hogy bürger csizmában járjon. Ez egy magyar nemesi szimbólum is lehetett. Ott sétálgatott Pesten, és nem nézett ki zsidónak, és valószínűleg azért is nem igazoltatták, mert ha igazoltatják, akkor vége. Úgyhogy amikor vége volt itt a háborúnak, és Erdélyt Romániához csatolták, hazajött Pestről. A családjából a többiek nem jöttek haza. Csak ő és az unokatestvérei közül egy, a Laci, Miksának a gyereke. Laci hazajött, majd ki is ment Amerikába. Nem tudom, hogy él-e vagy nem él. A férjem otthon átvette a gazdaságnak, a malomnak a vezetését, tele volt pénzzel.

Amikor hazajöttem 1946-ban, bementem [Nagy]Váradra, de senki nem volt otthon. A lakásban lakók laktak, betettek oda vadidegen embereket. Minden házba, lakásba lakókat tettek be, hogy ki tette be őket, én azt nem tudom. A ház megmaradt... üresen. Semmit sem találtam. Egy bútordarab nem volt, csak a csillárok. Még arra emlékszem, hogy az udvaron kint volt a fehér konyhakredencünk, más mindent elvittek az oroszok. Kiűritették a lakást. Semmi, a mi bútorunkból nem volt semmi. Az úgy volt, hogy törvénybe hozták, hogy járták az utcákat, és ott, ahol bezárt, nem lakott házat találtak, feltörték az ajtót, és mindent [ami benne volt] valahová leraktározták. Nem tudom, mikor történhetett, mert én nem voltam jelen, a szomszédok mesélték. Az, aki hazajött, elmehetett abba a raktárba, és azt mondta, hogy ez az enyém volt, az az enyém volt, amaz az enyém volt. Mire én hazajöttem, a raktár már üres volt. Hát könnyű volt valamire ráfogni, hogy az a zongorám... Egy Steinfeld zongora, a négy szoba bútora, mindent, mindent elvittek. Előbb az oroszok, s aztán akik akarták, onnan a raktárból vihettek, amit akartak. Edényt, mindent, mindent.

Ez már a háború után volt, a férjem gazdálkodott, és a malommal sok pénzt keresett, nagyon gazdag lett. „Élt, mint Marci Hevesen”, és olyan furcsa, olyan idegen volt. Mégiscsak másfél év volt, és valószínűleg én is megváltoztam, és biztos, hogy ő is megváltozott. És mind azt mondta,

hogy legyen türelemmel, hogy kitombolja magát, mert ő még fiatal. Két évvel volt idősebb, mint én. A volt férjem sokat járt el – a foglalkozása miatt, szórakozni, bállokba, engem többnyire nem vitt. S az igazság az, hogy idővel rájöttem, hogy csak kettővel csalt meg: fűvel és fával... Én ott voltam abban a nagy házban egyedül, és hogy meg tudjam magamat védeni, adott nekem egy pisztolyt. Egy gyöngyházzal kirakott pisztolyt. Én azzal meglőttem magamat. Öngyilkos lettem, mert azt mondtam, hogy ezzel az emberrel nem tudok élni, és nekem nincs hová menni, és nem akarok élni. Egy hónappal ezelőtt meséltem a lányomnak, nem is tudta. Bár nem volt anyagi gondom, azt mondtam, hogy ebből már elég volt. Úgy fél centiméterrel a szívem mellett ment el a golyó. Bevittek Szatmárra [Szatmárnémetibe], és kikezelték. De akkor elhatároztam, hogy ebből elég volt... Én azt nem vártam meg, hogy kitombolja magát. Ez volt a válásunknak az oka.

A drága férjem semmimet nem adta ki... A maga módján ragaszkodott hozzám, de én nem voltam hajlandó többet vele élni. Nagy nehezen a ruháimat kiadta, de ami mondjuk, az enyém volt, a fényképek, amit a szomszédok [neki] visszaadtak, vagy ami még megmaradt a lakásban, azt nem adta ide. Nagyon el voltam keseredve. Először is azért, hogy senkim a világon nem jött haza. Senkim. Se bátyám, se apám, se édesanyám. A két unokatestvérem, akik [Nagy]Váradon tanultak, nem maradtak itt, Romániában. Senkim nem volt. Tehát maradt nekem egyedül az úgynevezett férjem. Mentem [Nagy]Váradon az utcán, a volt osztálytársnőkkel, ismerősökkel találkoztam, de egyetlenegy rokon nem volt. Azt mondta az egyik szomszéd, egy „kedves”, hogy „Nem hiába mondták, hogy jól bántak magukkal ott a németek, mert olyan jól ki van kerekedve az arca!”. Mit lehetett erre válaszolni...? Én nem válaszoltam. Nekem nem volt semmim. Pénzem sem. Egy szál pendelyben jöttem haza. Azt mondtam, hogy valamit kezdjek, valamiből élni kell, valahol élni kell. A barátnőm befogadott, de nem lehet azt egy életen keresztül csinálni. Eladtam a házat. De előbb meg kellett csinálni szegény édesanyámnak és bátyámnak a holtta nyilvánítását, mert az édesanyám nevén volt a ház. Nem volt más örökös, csak én. Egy olyan szélhámos ügyvéd volt, aki ezt rendezte, hogy teljesen kiforgatott mindenből. Íratta alá a papírokat, eladta a házat, és végül csak a felét kaptam meg a megbeszélte összegnek. Egy kocsmáros vette meg a házat. Elmentem hozzá, és azt mondta, várjak, majd megkapom. Nem kaptam meg soha.

Mikor volt már egy kicsi pénzem, kivettem egy albérleti szobát, egy kicsi lakást, nem használtam ki a barátnőmet. Volt hozzá egy kis előszoba, egy mosdófülke és egy vécé. Nekem az elég volt. Közben kitanultam a gyors- és gépírást egy Radó nevezetű tanárnál, mert nem éreztem magam olyan erőben, hogy egyetemre tudjak menni. Én úgy állapítottam ezt meg, hogy nem voltam teljes ember. A lányom azt mondta: „Te, anyu, végigcsináltad a lágert, a felszabadulást, eljöttél Lengyelországból, mondhatni, majdnem egyedül, két társaddal együtt, és akkor nem merted vállalni az egyedüllétet?” Nem.

Miután beköltöztem [Nagy]Váradra, összetalálkoztam a főutcán Gáspár Andrással, Andrissal. A nyakamba ugrott, hiszen barátok voltunk, szemben laktunk egymással. Ő a holokauszt idején Lengyelországban volt munkaszolgálatos. Őszintén szólva, nem nagyon beszélgettünk erről. Én régebb nem tudtam erről beszélni, a gyerekeknek se mondtam el. Ő egy komoly sportoló, teniszező, úszó volt, de amikor hazajött, csont és bőr volt. Az utolsó hetekben-hónapokban becsapták őket egy gyűjtőtáborba. Egyike volt az elsőnek, akik hazajöttek [Nagy]Váradra. A bátyja nem volt deportálva, mert évekkal azelőtt, a felesége kedvéért kikeresztelkedett, és mint fehér karszalagost, nem vitték el [Fehér karszalagot a zsidó származású keresztények viseltek, vagyis azok a kikeresztelkedettek, akik a hatályos zsidótörvények értelmében zsidónak minősültek.

Őket keresztény munkaszolgálatos századokba osztották be. Lásd még: munkaszolgálat. – A szerk.]. Andris késői gyerek volt, negyvenhárom éves volt az anyja, mikor szülte. Volt egy nővére is, aki tizenhat évvel volt idősebb, az se jött haza. Sem a többi rokonsága, pláne az anyja. Az apja ügyvéd volt, de meghalt szívinfarktuszban, mikor Andris tizenkettedikes volt a líceumban, és nem hagyott semmit rájuk. Akkor a bátyja már dolgozott, és ő segítette az édesanyját, Andris meg fenntartotta magát: órákat adott a gyengébb tanulóknak pénzért.

Amikor találkoztunk, ő már dolgozott egy bányavállalatnál, munkásigazgató volt egy agyag- és kaolinbányában, Réven [Bihar megye]. Érettségivel is felvették bányaigazgatónak. S attól a perctől kezdve minden szombat-vasárnap bejött Nagyváradra. Andris is örült, hogy volt kivel a régi [háború előtti] dolgokat megbeszélni. Nagyon jól megértettük egymást. Szombat esténként akkor nagy divat volt kimenni az Astoriába. Különben az Astoria a barátnőmnek az édesapjáé volt. Jött a barátnőm is, ő már a férjével volt, én meg Andrissal. S olyan viccesen azt mondta nekem, hogy – ezt nem fogom elfelejteni – „Össze kéne házasodjunk!”. Mondom: „Te hülye vagy?” Én Andrist nagyon becsültem, tiszteltem, de nem volt szó szerelemről vagy ilyesmiről... S erre írt egy nyilatkozatot – egy költözésnél eltűnt –, hogy „Teljes szellemi képességem tudatában aláírom azt, hogy Annit elveszem feleségül”. Az egész egy vicc volt. Én elgondolkoztam rajta, mert éltem házasságban már egyszer, nagy szerelmi házasság volt.

Szóval, 1948-ban összeházasodtunk. Csak polgári esküvő volt. Én a zsidó vallás szerint nem váltam el, mert elmentünk a hitközséghez, és azt mondták, hogy ezt ne is csináljuk, mert egy olyan hosszú procedúra, hogy mi azt nem tudjuk kifizetni [lásd: válás]. Polgárilag elváltam, megvan a válási decizió. Másodszor csak polgári esküvő volt, két tanúval, s aztán barátok, akik még voltak, osztálytársak, elmentünk az étterembe. És arra is emlékszem, hogy a krumplilevesben – hát olyan sokat nem lehetett rendelni, mert nem volt miből –, szóval a krumplilevesben halszálkát találtam – a legjobb [nagy]váradi vendéglőben, a Transilvaniában! Olyan szép házasságunk lett, őszintén mondom, hogy ritka volt. Nem volt vita, veszekedés vagy nézeteltérés közöttünk negyvennyolc évig.

A megmaradt kis pénzből vettem azt a bútort, amit itt ma is használok, de nem volt semmink. Olyannyira nem volt semmink, hogy az volt az első dolgom, hogy csináltattam neki hat gatyát. Ő dolgozott, fizetése volt, és soha nálunk pénzprobléma nem volt. Megbeszéltük, mire jut, és azt megvettük. Mivel a férjem Réven dolgozott, odaköltöztünk a faluba. Ott voltunk körülbelül egy évig, majd az egész iroda átköltözött Brátkára, körülbelül harminc kilométerre Révtől Kolozsvár fele [Egész pontosan 15 km van Rév és Brátka között. – A szerk.]. Mindenütt szolgálati lakást kaptunk, úgyhogy nem volt probléma.

Közben a nagyapám birtokát államosították. Valamit visszakaptam most belőle, de akkor semmit. A legkisebb nagybátyám nem volt deportálva. A családjával együtt Aradon élt, ott a zsidókat faluról beköltöztették városba, de ott a románok nem deportálták a zsidókat. És ő megmaradt. A birtok rá volt bízva. Voltam nála Aradon, a lakásban, és olyan furcsa volt, hogy tele volt irdatlan nagy ládákkal. 1948-ban kiszöktek az országból a feleségével és a leánykájával. Később, Magyarországról írt nekem egy levelet, hogy minden, ami ott van [a birtokon] – leírta, hogy mennyi búza volt, mennyi rozs, mennyi állat –, minden az enyém... De én eltéptem a papírt, mert azt mondta Andris, ha én odamegyek, abban a pillanatban lecsuknak mint kulákot. Így én oda az orromat se tettem be. De azt nem tudtam szegény nagybátyámnak megbocsátani, hogy tudta

nagyon jól, hogy mi hogy állunk anyagilag is – két párna volt meg, mert azt megvettem az ócskapiacon, mert máshol nem lehetett kapni –, hogy egy csomagot csinált volna, hogy nekem könnyítsen valamit az életemen. Semmit nem küldött azelőtt, valószínűleg félt, hogy tőlem valaki megtudja, hogy ők ki akarnak szökni. Mert ha kitudódik, akkor rögtön lecsukják. Aztán Magyarországról 1948-ban kimentek Izraelbe, és ott is maradtak. Ott is halt meg a nagybátyám, ott halt meg a nagynéném, szegény unokatestvérem, aki meghalt tüdőrákban. Ő volt a legfiatalabb, és a legfájdalmasabb volt nekem, mert nagyon szerettem Mártát.

1950-ben megszületett a leánykám, Gáspár Veronika. [Nagy]Váradon szültem meg, huszonhét évesen. Andris volt huszonkilenc. Felköltöztünk Borsabányára. Ez egy mezővároska Mármarosnak a hegyiben. Nagyon jól éreztük magunkat, gyönyörű szép vidék volt. Én mint jó feleség, mint a csiga a házával, költöztem, vele együtt mentem. Soha nem tettük fel azt a kérdést, hogy én vele megyek vagy nem. Együtt mentünk. Ott kaptunk egy szoba-összkomfortos lakást. Az az egy szoba volt a hálószoba, a gyerekszoba, a fürdőszoba, a konyha. Nem főztem, hogy ne legyen állandóan ételszag ott a szobában, ezzel szemben elő lehetett fizetni a kávéban. Annyi sült szalonnát soha életemben nem ettem, mint akkor. Ha én kóser lettem volna, nem ettem volna belőle! A férjem sem tartotta a zsidó hagyományokat, a szülei sem. A háború után már nem volt gond, hogy zsidók vagyunk. Nem éreztük... azt, hogy zsidónak... szóval, másnak... nem az, hogy zsidó, másnak tartanak, mint ők. Voltam magyarok közt, voltam románok közt, de sehol ilyen problémába nem ütköztünk. Hogy azért ne... beszéljenek vagy a... vagy célzást, valamit, hogy más vagy. Érti? Nem volt. Ahol jártunk, a szomszédok, mindenki tudta, hogy kik vagyunk, mik vagyunk, mert az irodából kitudódik. De soha senkivel semmilyen összeütközésbe vagy ellenkezésbe nem kerültünk. Mindenütt jól kijöttem az emberekkel.

Ott voltunk Borsbányán vagy nyolc hónapig, és akkor kaptuk Bukarestből a rendelkezést, hogy tovább kell menni, nem kérdezték, hogy akarunk menni vagy sem. Andris nagyon szerette elindítani a munkálatokat. Nagybányától tíz kilométerre, Borpatakra mentünk, az is egy gyönyörű szép kis falu volt. Ott már aranybánya volt. A bányatulajdonosnak, egy Pokol nevű magyar embernek a kastélyában laktunk. (Az illető külföldre menekült a háború alatt, nem jött vissza.) Állítólag azon az épületen, fent a torony tetején volt egy aranygömb, tiszta aranyból. Azt senki nem vette le. Ennek a Pokolnak valami rokona meghívott minket egyszer vacsorára, és akkor mesélte el ezeket a dolgokat. Pokol nagyon gazdag ember volt, az övé volt az aranybánya, ő építette a saját elképzelése szerint. És volt egy Rita nevű lánya, aki tüdőbajos volt. Pokolné lakosztályában az üvegajtókon az ő profilja volt belevésve. Úgy tíz család lakott a kastélyban. Mindenki kapott egy vagy két szobát, attól függően, hogy egyedül vagy családdal volt. Mindenkinek fürdőszoba, konyha, kamra, amit akart. Nagyon jól éreztük ott magunkat. Nagyon szép volt, szép kis lakás. Hogy aztán azt, miután elment Pokol, hogy nem rendezték-e át, hogy ilyen volt az életében is, ilyen sok konyhával, ezt nem tudom. És egy gyönyörű park volt a kastély előtt. Nem voltunk ott sokáig, egy telet és egy tavaszt. Nem voltunk egy évig sem ott, és a leányka [Veronika] megbetegedett. És be kellett járjak Nagybányára, nem volt semmi jármű, csak egy konflis, egy ilyen batár, amivel a Pokol úr járt. A kocsist Vasilénak hívták, és avval lehetett bemenni Nagybányára. Autóbusz nem volt Borpatak és Nagybánya közt, vasútja nem volt, és azt mondtam, hogy egyszer nem tudom, mi történik a Vasilével, és nem tudok bemenni. Sose lehet tudni egy pici gyereknel. Két órát tartott, amíg a lóval bementünk. Az orvos [Nagybányán] rossz gyógyszert adott [a kezeléshez].

Egyszer jön haza Andris, és mondja, hogy „Mi a véleményed róla: én beiratkozom és felvételizek az egyetemre, Kolozsváron?” Beleegyeztem. Csupa tízessel vizsgázott az összes tantárgyból. Mikor meghallotta a sógornőm [Pontosabban: a sógorának a felesége. A sógornője – a férjének a nővére – meghalt 1944-ben, koncentrációs táborban. – A szerk.]: „Micsoda dolog?! Jó fizetése van! Miért kell egyetem? Végzi a dolgát egyetem nélkül. Olyan szegények lesztek, hogy kint lesz a feneketek. Sokba kerül.” Mondtam, hogy „Az én fenekem lesz, és az Andrisé kint, nem a tied”. Az egyetemet levelezés útján kezdte el, bányaszakon. De jött az értesítés, hogy úgy határozott a bukaresti központ, hogy a bányaszakmát többé nem lehet levelezés útján elsajátítani, válasszon mást, bármelyik egyetemre átírják, nem kell még egyszer felvételizni. Na, aztán jött a nagy kérdőjel, hogy ő most mire iratkozzon. Én nem szóltam bele, ő eldöntötte, hogy gépészmérnöknek megy, és áthelyezték Bukarestbe. Elment Bukarestbe, beiratkozott, visszajött. De nagyon messze volt Bukarest Nagybányától. És mit ad az ég? Bukarestből, a minisztériumból jöttek kontrollálni a dolgokat, és nálunk ebédeltek, mert ott nem volt étterem. Kérdezte az egyik, hogy milyen itt az élet, és mondtam, hogy négykézláb is elmennék oda, ahol orvosi ellátás van, a gyerek miatt. Hova akarok menni? Teljesen mindegy, az országban, csak ahol orvosi ellátás van. [Az egyik] megígérte nekem, hogy áthelyeztet minket. Nem hittem neki, de megtette, még hozzá Gyulafehérvárra. Így kerültünk Gyulafehérvárra. Ott voltunk hat évig, amíg befejezte Andris az egyetemet. Hat évig nem volt vakációnk, szabadsága Andrisnak, mert a vizsgaszesszióra vette ki a hivatalos szabadságát, abban az időben nem adtak tanulmányi szabadságot. Nagyon nehéz volt. De nagyon rendesek voltak a tanárok. Elküldte a dolgozatokat, és ők visszaküldték kijavítva. S ő egyszer egy évben ment vizsgázni.

Gyulafehérváron volt egy közismert zsidó orvosnő, mindenki őt ajánlotta. Aztán az orvosnő megállapította, [hogy a leányom szervezete] semmit nem asszimilált. Megette az ennivalóját, és úgy ahogy volt, a biliben találkoztunk. Salamon Irén volt az orvosnő. Elmentem hozzá, és elmondtam a bajomat. Kezelésbe vette a gyermekemet, neki köszönhetem az életét. Azt mondta, ha még sokáig ott maradok Borpatakon, akkor a lányom már nem él, egy reggel ott találtam volna elaludva, a gyengeségtől. Ha volt valami – kanyarós lett, meg mumpszos lett, meg mindent felszedett nekem –, jött a biciklivel. Ahogy telefonáltam neki, rögtön ott volt. Rögtön, rögtön. Vénkisasszony volt, a Sorbonne-on végzett. Nem volt deportálva [A Dél-Erdélyben lévő Gyulafehérvár Romániához tartozott a második világháború idején is. – A szerk.]. A saját házában, egy ilyen magánháza lakott [a szüleivel]. Nagy ház, de én nem voltam, csak a rendelőben, a fürdőszobában és a váróban. Nem voltak szegény emberek, ha a Sorbonne-on tanult, azt fizetni kellett. Legalább húsz évvel, ha nem többel volt nagyobb [idősebb], mint én. Egy alkalommal, mikor már befordultunk az utcába, ahol ő lakott, az én lányom elkezdett üvölni, mert tudta, hogy kap injekciót. Behívta magához a rendelőbe, engem kint hagyott a váróban. És utólag tudtam meg, hogy miért. „Csapjuk be anyukádat. Megmondjuk neki, hogy ma nem kaptál injekciót. Ne is sírjál, ne mondjál semmit, anyukát becsapjuk.” S mind várom én, hogy még jobban üvöltsön ez én lányom. Mély csend, kinyílik az ajtó: „Becsaptuk anyukát” – kórusban. S attól a naptól rájött, hogy nem is fáj az az injekció. S attól a perctől kezdve többet nem üvöltött. Egy végtelenül értelmes, művelt nőszemély volt. Már elég nagy volt a leánykám, és hallom, hogy megy férjhez Salamon Irén. A lányom hallotta, mert játszás közben is mindent hallott, regisztrált: „Hogy-hogy? Hát a doktor néni öreg! Hogy megy férjhez?” És elköltözött Kolozsvárra, a férjéhez. A férje is zsidó volt. Itt halt meg [a doktornő], Kolozsváron. Nagyon kedves volt, végtelenül kedves volt. Minden évben, újévkor küldtünk neki újévi üdvözlöt, és egyszer jött egy levél, hogy az összes páciensei közül csak mi

emlékeztünk. Neki ez nagyon jólesett. És mivel érdemelte ő ezt meg, hogy minden évben nem felejtkezünk meg róla? S akkor visszaírtuk, hogy semmi mást, csak a gyerekünknek az életét köszönhetjük. Végtelen rendes nő volt. Később voltam nála Kolozsváron, a New York szállodával szemben, a második emeleten, régi házban, lifttel. S a lányom négy-öt éves volt, és még soha életében nem látott liftet, de előzőleg felkészítettük. Tudtam, hogy az emeleten lakik, és elmesélte az apja neki, hogy „Bemész egy szekrénybe, megnyomunk egy gombot, és felvisz az emeletre”. „És ha én bemászok egy szekrénybe, ott is megnyomhatok egy gombot?” „Nyugodtan nyomhatsz egy gombot, de [azzal] nem mész sehová sem.” Állandóan sétálni akart [a lifttel] le-fel.

Aztán jött a behívó Șteje, „Orașul Petru Groza” [Petru Groza város románul, Bihar megye] volt abban az időben, Belényestől körülbelül ötven-hatvan kilométerre, Biharfüred felé [Valójában 16 kilométerre van Belényestől. – A szerk.]. Az oroszok építették ki azt a kisvárost, mert urániumot találtak, és csináltak egy urániumkitermelést. Oda lett kinevezve Andris műhelyfőnöknek. Nem volt még mérnök, mert még nem volt meg a diplomája. Volt a minisztériumnak egy departamentje. Egy irdatlan nagy épület épült, egy olyan kisebb minisztérium. Ezt mind az oroszok építették. Még a levegőt is mérték ott a departament előtt, és ketyegett az óra, hogy „poluat” (szennyezett). A katonaság felelt az urániumért. Ez hadititok volt. Andris civil volt, mérnök volt, ott dolgozott a műhelyben. De a katonaság felvigyázott mindenre. Rend, rend és rend volt ott, kérem szépen. Ott nem voltak lopások. Az urániumot az oroszok elvitték. Ők dolgozták fel. Itt csak kibányászták. Egyszer egy autó felborult, amikor ment az urániummal. Nem tudom, hány kilométeres körzetben, a mezőn hozták el a bányából, és kiborult. Egy kilométer körzetben az egész földet elhordták onnan. Az uránium, az hadititok volt, így átvett minket a M.A.I. [Ministerul Armatei Industriale, Katonai Iparminisztérium], a katonaság. Ez egy nagyon veszélyes anyag, de mi nem tudtuk. Legalábbis én nem. Andris tudta, hogy az M.A.I. keres megbízható embereket, nagyon jó fizetéssel, végre felszusszantunk, mert egy fizetésből a gyerek és a Bukarestbe sétálás nem volt azért könnyű dolog. Na és odakuliztak [odacsaltak]. Strandja volt, minden volt. És nagy piac volt, a parasztok jöttek, mert nagyon jó élet volt ott. Hús volt, mi kellett akkor a sok éhezés után?

Én háziasszony voltam, a gyerekekkel. A lányom Ștejen kezdte az iskolát, és két elemi ott végzett. Románul tanult. Andris mindenáron akart még egy gyereket. Mondtam neki, „Ha szerzel nekem egy anyóst vagy egy anyát vagy egy nagynénit, nagymamát, akkor csinálunk még egy gyereket, de én egyedül nem vállalhatok”. Dolgoztam: kötöttem, varrtam, mindent, ami kézimunkával kapcsolatban volt. Szomszédoknak, mindenkinek. Annyi munkám volt, hogy nem győztem. Gyulafehérváron kezdtem el kötni, varrni. Nem mehettem el állásba, mert mondjuk, lehetett volna szerezni valamit, de mit csinálok a gyerekekkel? Akkor még nem voltak óvodák. Így én megkerestem a magamét.

Ștejen olyan blokklakások [tömbházlakások] voltak, hogy négy lakrész volt bennük. Kettő a földszinten, kettő az emeleten. És közte zöldövezet. És voltak ilyen „vébék”, így nevezték az oroszok, kis zöld házak, olyan kis villaszerűek, egy családnak. Én csak néztem, hogy milyen szépek, de fából voltak, és oda Andris nem akart menni. És egy ilyen kicsi blokk és egy vébé, és megint egy kicsi blokk. És rengeteg zöldövezet. Nagyon szépen építkeztek. Nagyon szép kis hely volt. Mikor odaértünk Șteje, még nagyon sok orosz lakott ott. Az én szomszédom például a blokkban egy orosz család volt – szintén mérnökember családja, akik ott dolgoztak – meg egy kolozsvári, Sugárek. A nő, az Elza szász volt, a Laci zsidó. Megmentette az urát. Nem volt deportálva, Kolozsváron volt. Ő volt a főkönyvelő, az első emeleten laktak. És Calianuék, ők temesváriak

voltak. Úgy hívtuk, hogy „Kajla néni”, a lányom adta a nevét, Kajla nénit. Minden vállalattól a krémet hozták ide, Șteje. Mert egy nagyon virágzó vállalat volt. Tehát abban a blokkban egy orosz család és három ottani munkás: a főkönyvelő, egy mérnök és mi laktunk.

Egyszer az oroszok leánykája odajön a konyhaablakhoz, és azt mondja, hogy „málinki koska”. Mondom, „Mit mondsz?” És ő mind mondja, hogy „málinki koska”. Fogalmam se volt róla, hogy mi az. Kisült, hogy valami ládákat kiraktunk, nemrég költöztünk oda, és egy macska odaszült a ládába, az egyik ládába. Málinki az kicsi, és koska az macska. Mindig jöttek, és magyaráztak kézzel-lábbal, ha kell nekem valami, mindent adnak. Egy fiatal házaspár, a leányka lehetett hat-hét éves. Aztán visszamentek Oroszországba. Az oroszoknak külön üzletük volt, ahová mi nem mehettünk. De ők vásárolhattak akárhol. Nekünk is volt pénzünk, végre egy kicsit felszabadultunk.

A kitermelésnek még a környékére sem volt szabad menni! Egy este Andris nem jött haza, mert valami baj történt a műhelyben, és megkért engem, ha tudok, vigyek be neki pár szendvicset, mert reggel óta nem evett semmit, nem tudott hazajönni. Én akkor voltam először. De elmagyarázta, hogy hol menjek, mert aszfaltút vezetett a műhelyig is, és már este volt. Percenként ugrott elém egy katona! Hogy mit keresek ott? Szerencsére, mondta Andris, hogy vigyem magammal az igazolványomat, amivel igazoltam, hogy a férjem ott dolgozik. Megmotoztak, mikor bementem. Andrisékat is nem tudom, milyen vacakkal ott próbálgatták [megvizsgálták], hogy nem visz-e ki valamit. Kifele is, befele is. És ezt a légkört Andris nem bírta. Egy évben kétszer-háromszor önéletrajzot kellett beadni. Hát ha megváltozott a múltja... Ezt nagyon utálta. Különben sem szerette a katonáéletet. Két évig voltunk csak. És kinyújtotta a csápjait [elkezdett figyelni]: „Hová lehetne menni?” Kerestek egy embert Govorára, Vîlcea megyében. És akkor kérte -- hűj, abból nagy cirkusz volt -- az áthelyezését. Meg akart szabadulni a katonarendszertől. Maradhattunk volna, azt hiszem, mostanáig is, de aztán mentünk Rîmnicu Vîlceára.

Odaköltöztünk Rîmnicu Vîlceára, az életem első [igazi] blokkjába. „L” alakú blokk volt, három lépcsőházzal. Egy lépcsőházban húsz család. Tehát hatvanan voltunk. Középen volt egy kis udvar, kert, csináltunk padokat. Ott voltunk több mint tíz éven keresztül, ott érettségizett le a lányom a Liceul Bălcescuban. Az első évben nem sikerült bejutnia az egyetemre, csak második évben. Így elment titkárnőnek. Dolgozott, mert nálunk mindenki kellett valamit csináljon. Én tovább kötöttem, varrtam, kézimunkáztam, nem mentem állásba. Nem tehettem, mert Andris változtathatta az állásait, de nekem probléma lett volna állandóan az állásokat cserélni. Akkorra ő már megcsinálta a mérnöki diplomáját, főmérnök lett. Elindította először az építkezést. Vîlceán nagyon szép gyár volt, én voltam párszor kint. A szekciók közötti utak le voltak aszfaltozva, de folyt rajtuk a sár. Aztán adott Andris nekik sarat, amíg azt elpucolták. Jó szervező volt, nagyon-nagyon jó. Azt hiszem, jobb szervező volt, mint mérnök. Jó mérnök is volt, de a szervezése százszázalékos volt. Majd beindította a szódagyárat Govorán. Volt egy szódagyár, amit be kellett indítani. Addig nem is akart elmenni, amíg be nem indították, és akkor nagyon jól ment a szóda, hallom, hogy most nagyon rosszul megy. Ott dolgozott Andris, minden reggel jött a busz, vitte őket Govorára, körülbelül húsz kilométerre. Mi Vîlceán, a városban laktunk. Nem fogok én faluhelyen lakni, amikor a lányom iskolás. Elkezdtek mondani, hogy mennyi lesz a fizetés. És azt mondta Andris a govoraiaknak, ezt ne hozzák fel, mert azt a fizetést, ami volt Ștejen, maguk nem tudják megadni. Úgyhogy nem azért ment oda, hogy több fizetése volt, hanem azért, mert meg akart szabadulni a katonaságtól.

Rîmnicu Vîlceán az emberek nagyon rendesek voltak, de nagyon primitívek. Ők voltak az első cipős generáció, mert addig „bocskorosok” voltak. Egy magyar család volt még, és mi, zsidók... A többi mind román. Ezek voltak az én olteanjaim. Nem tudtak sütni. Nem tudtak főzni. A disznót levágták, de csak a húst és szalonnát. Nem tudták azt a disznót feldarabolni, csak összekaszabolták a belsőséget, a májat, a vesét... Hát egy erdélyi mészáros milyen gyönyörűen vágja fel azt a disznót. És ott minden, ami belül volt, az „spurcat”... köpés. Azt el kellett lökni. Jöttek hozzám például, hogy hogyan csinálom én a fasírtot, hogy olyan jó szag jön ki a lakásból? Elmeséltem, hogy darálom. És mi az, hogy daráló? Húsdaráló. Nem tudták, mi az, hogy húsdaráló. Akkor rákérdeztem, hogy ti hogyan csináljátok a fasírtot? Úgy csináljuk, hogy a húst megfőzzük, és késsel megvagdossuk. Ez a fasírt, például. Egy másik, hogy a tészta szag is kijön. Hogy jön a húsvét, és ő nem tud sütni. Megtanítottam őket sütni, tésztát [süteményt]. És nagyon szigorúan veszik azt, hogy a cipőt le kell venni az előszobában. Arra nagyon pedánsak voltak. Másra nem, de erre nagyon. Átjön a szomszédom, és kértem, ne vesse le. Jaj, hát hogy képzelem én azt... – meg akarta nézni azt a festményt a szobában. Nem is tudtam kiszellőztetni egy hétig a szobámat... az a bűz, az a szag, az borzasztó volt. A másik jött, hogy hogyan vegye rá a férjét, hogy váltson zoknit. Minden problémájukkal hozzám jöttek, mert tudták, hogy én jó tanácsot adok. Gyerekekkel kapcsolatban is.

A blokkban nem volt senki zsidó. Nem is tudták, mi az, hogy zsidó. Egyszerűen nem tudták, ott nem volt antiszemitizmus. Egyszer jöttek a szomszédok, hogy néztem-e én már át a kerítésen a blokk bejáratánál? A kerítésen túl voltak kicsi házak. Hogy milyen furcsa emberek vannak az udvar végében. Hát mit keressek másnak a kerítésénél, hogy nézzem, hogy mi van odaát? A végén kiszült, hogy ott volt egy zsidó imaház. És péntek este volt, és a gyerkőcök hallottak valami éneklésszerűséget, és nagyon élvezték, hogy azok ottan bólogatnak, és táleszben énekelnek. S akkor megmagyaráztam nekik, hogy kik a zsidók, nem tudták, hogy mi az, hogy zsidó, „evreu” [románul]. A „jidan”-t [a pejorativ formáját] nem is hallották, azt csak a Regátban használták, gondolom, Bukarest környékén. Na jól van, akkor megtiltjuk a gyerekeknek, hogy odamenjenek, mert nekik az egy olyan cirkuszszerűség, egy kuriózum volt, hogy olyasmit még nem láttak. És megtiltották a gyerekeknek, hogy odamenjenek, hogy felmásszanak a kerítésre, és kukucskáljanak. A férjemmel mi soha nem mentünk oda [az imaházhoz]. Megmondom őszintén, hogy teljesen idegen volt a város nekem, abszolút idegen volt. Én különben sem vagyok olyan hamar barátkozó. Ha egyszer megbarátkoztam, akkor megy, de így nem. A szódagyárnál sem volt antiszemitizmus. Nem éreztették Andriszal, hogy ő zsidó, pedig biztos tudták.

Ekkor már rég kommunizmus volt. A férjem párttag volt, nem is lehetett volna főmérnök, ha nem lett volna az. Ő, mikor hazajött [a háború után], felesküdtött volna, hogy a kommunista párt az egyetlen, ami megvédi a zsidókat. Én nem láttam [a kommunizmusban] semmit. Én azt akartam, hogy az emberek békességben éljenek. A kommunizmussal nem érezhettem együtt, mert nem abban nőttem fel. Mikor valaki azt mutatta nekem gyermekkoromban: „Nézd, az kommunista!” – ezt nem fogom elfelejteni –, nagyot néztem: „Milyen betegség az, hogy kommunista?” Nagyanyám nem engedte, hogy a szegény gyerekekkel együtt játsszak vagy barátkozzak, mert kell legyen egy nívó. Mondtam, engem nem érdekel, ki az anyja, ki az apja, én a gyereket szeretem, és én jóban vagyok vele. Nagyon sokat szekírozott emiatt. Mert: „Csak a gazdagokkal kell barátkozni!” Tehát én pont az ellenkezőjében nőttem fel. Énnekem semmi gondom nem volt a kommunizmussal. Nem értettem egyet vele, de hallgattam. A kommunizmus alatt Andris soha nem használta ki azt, hogy

főmérnök volt. Egy gombostűt nem „szerzett” soha..., mert a „szerzett” lopott volt. Nagyon nehéz volt az az éhezés, az a megalázottság, hogy ez nincs, az nincs, amaz nincs. A gyerekek nem tudunk vásárolni, ahogy szerettünk volna. Andris is rájött, hogy ennek nincs létjogosultsága, és ez abban nyilvánult meg, hogy fárasztotta minden, a rendeletek, a hivatalos jelentések, amik falcso voltak. Én nagyon sokat szenvedtem a Ceaușescu-kor miatt. Lealázottnak éreztem magam állandóan mint ember, állandó megszorításokkal éltünk. És jöttek a rémhírek, hogy lehallgatják a telefont.

A lányom bekerült az egyetemre, és akkor jött Andris haza, hogy jelzést kapott, hogy szükség volna egy főmérnökre Dicsőszentmártonban. És mentünk. Ő mindent elindított, és akkor ment tovább. Felépítették a dicsői vegyi kombinátot. De oda nem költöztem el, mert ott borzasztó lakások voltak. Az ottani polgármester ajánlotta, hogy próbáljunk beszélni az itteni hatóságokkal, hogy kapjon lakást [Maros]Vásárhelyen, és navétázzon (ingázzon) [39 km van a két helység között. – A szerk.]. És el lehetett intézni, akkor kaptam ezt a lakást itt, az első emeleten, amiben most a gyerekek laknak. Mi voltunk az első lakók. 1973-ban költöztünk [Maros]Vásárhelyre. Azt mondtam, hogy engem csak lábbal előre fognak innen kivinni... és még kétszer költöztem... Andris kétszer egy héten jött be: szerdán és szombaton, a hét többi napján vendéglakásban lakott. Aztán áthelyezték ide, a Prodcomplexhez [Műanyag- és üveggyártó vállalat. – A szerk.].

A lányom Bukarestben volt, az egyetemen. Utolsó éves volt, és a karácsonyi vakációban hazajöttek, és hozzáment Doruhoz, a mostani férjéhez. Nem volt vallásos esküvője, csak polgári. Sem nekem, sem Andrisnak nem volt semmi kifogása az ellen, hogy a lányom férje nem zsidó, hanem román. Doru is ott végezte az egyetemet Bukarestben, de még Vîlceáról ismertük, onnan kezdődött a barátság. Azon az udvaron, ahol a végében volt Vîlceán az imaház, abban az utcácskában lakott Doru az édesanyjával és a nővérével. Úgyhogy én gyerekkora óta ismerem Dorut. És nagyon jól ismertem a „norát”, az anyóst, az anyatársát. Egy végtelenül értelmes, szép, a legszebb asszony volt Vîlceán. Gyönyörű szép asszony. Doru apja ortodox román pap volt, nem él már. Megszökött, elment cigarettáért, és többet nem ment vissza. Doru még kisgyerek volt, Kiszökött a határon, mikor az oroszok bejöttek [A második világháború alatt, 1944. augusztus 23. után. – A szerk.]. Ő többet nem látta az apját. Itt is egy egész tragédia történt. Az anyja az ortodox püspökségen dolgozott mint tisztviselő Rîmnicu Vîlceán. Egy szava nem volt, hogy Doru elvette a lányomat. Pedig tudta, hogy zsidók vagyunk. Egy év házasság után meglett Andriská. Édes volt, amikor megszületett Andriská, és eljött [az anyatárs] Vîlceáról meglátogatni a gyereket. kinn volt a balkonon, mózeskosárban. Nagyon szép gyermek volt Andriská, ránézett: „A ieșit ceva bun din amestecătura asta” (román, Jó jött ki ebből a keverékből). Ez volt az egyetlen célzás... szóval, a keverékből kijött valami. Nagyon szeretett itt lenni, hetekig is itt volt. Nagyon jól megértettük egymást.

Azt mondtam a lányomnak, hogy ha valami probléma lesz a gyerekekkel, én vállalom. Felcsattant: „Hát mit gondolsz? Neked szülöm a gyereket vagy magamnak?” Elvitték a gyereket... Aztán megkapták a repartíciót (kihelyezésüket), Galacra helyezték őket. Elmentek Galacra a gyerekekkel együtt. Nem kaptak asszonyt, és csak olyan hetes cămin (bölcsőde) volt. Azt mondta, hogy azok a gyerekek olyan mocskokban voltak Galacon... Olyan napközi volt, hogy hétfő reggel elvitted, és szombat délután hazahoztad a gyermeket. És elment oda a lányom, és látta, hogy a gyerekek alultápláltak, sebesek, borzasztó, és bűz volt, és piszok volt. Azt mondta, hogy ő oda a gyereket nem adja be, és keresett, mikor már állapotos volt [a második gyermekével], egy asszonyt. És pár

nap múlva kapom a telefont, hogy „Anyu, baj van”. Az asszonynak a férjét megütötte a guta, lebénult. Úgyhogy nem tud jönni. „Én most mit csinállok?” Mondtam: „Veszitek a gyereket, és idehozzátok.” Pássz. És én neveltem a gyermekeket. Nem fogjuk őt tönkretenni. Ők az ottani tervezőintézetben dolgoztak, és Andriskát én neveltem. És akkor már volt dolgom, volt mit csináljak.

Volt nekünk egy Fili Ferkó nevezetű barátunk, [nagy]váradi. Egyszer eljött meglátogatni, és mondtam, hogy nagyon el vagyunk keseredve, mert a gyerekek ott vannak Galacon, és mikor persze állapotos volt, én mentem, segítetttem nekik. Szörnyű, csak repülőgépről szabad látni, mi volt ott. Borzasztó koszosak, a blokk, ahol laktak, tele volt poloskával, hiába fertőtlenítettél, mert egy hét múlva visszajöttek. Szörnyű körülmények közt éltek. És elintézte, hogy idekerüljenek, [Maros]Vásárhelyre. Négy évig együtt laktunk. Minden szoba tele volt, minden szobában voltunk ketten. A két gyerek (1974-ben született az első gyermek, a fiú, András, és 1978-ban a második, a leányka Daniela Anca), ők ketten és mi ketten – hatan három szobában. Akkor már itt dolgoztak az I.P.J.-nél. Aztán tovább kellett költözni, mert sokan voltunk, hatan a három szobában. Andris hazajött fáradtan a munkából, és őneki az volt a szokása, hogy lefeküdt ebéd után. Utána elfoglalta magát, neki mindig volt valami dolga, pluszmunkája. Fordított, ezt csinált, azt csinált, és a gyerek akkor elvisította magát, szaladgált, szóval így nem lehetett. És egy adott pillanatban Doru úgy elkeseredett, hogy „Nu sunt în stare să-mi fac rost de o locuință?” (román, Nem vagyok képes egy lakásra szert tenni!?). És elment Macaveihez, az intézet igazgatójához, és kért egy lakást. „Ce-i? Te-ai certat cu socrii?” (román, Mi van? Veszekedtél az anyósodékkal?). Azt mondta, hogy egyáltalán nem veszünk össze, sőt nagyon jól megértjük egymást, de azt hiszi, hogy családos apa léte joga van egy önálló lakásra és egy önálló, saját életre. Pedig mi nem szóltunk bele soha. A nagyszoba és a gyerekszoba az övéké volt, mi laktunk a kicsi szobában, de azért együtt voltunk. Én mostam, én csináltam mindent náluk is. Na a végén nagy nehezen adtak egy lakást Meggyesfalván [Marosvásárhely egyik városnegyede]. Két szobát, fenn a negyedik emeleten, lift nélkül. Én azt mondtam, hogy az sem fair dolog, hogy két ember lakjon három szobában, és ők négyen lakjanak Meggyesfalván a két szobában! Úgyhogy őket itt hagytuk, és mi mentünk Meggyesfalvára. Amikor volt Ceaușescuval a cirkusz [1989 decemberében], felidegeskedett, és egy héttel a revolúció után szegény Andris kapott egy preinfarktust. És akkor megmondta az orvosnő, hogy vigyázzunk a négy emelettel, mert nem bírja a szíve. Azután úgy ment mindennap, hogy vittem egy széket, és minden fordulónál leült, és úgy mentünk fölfelé a negyedikig. Így költöztünk aztán a bulvárd 272 szám alá, a földszintre.

A vallástól teljesen elszakadtam, nem is voltunk hitközségi tagok egy jó darabig. Legyek őszinte, miért iratkoztunk be a marosvásárhelyi hitközséghez? Azért, mert a barátunk, Velcer Ferike – ő a Prodcomplexnél dolgozott, adminisztrátor-igazgató volt – vette nekünk mindig a pászkát, mert azt nagyon szerettük. És egy adott pillanatban azt mondta, hogy gyerekek, tovább nem tudok venni, mert csak magamnak adnak, csak annyit adnak, amennyi egy családnak jár. S akkor beiratkoztunk. És olyan rendesek voltak a hitközségnél, hogy nem kérdezték meg, hogy miért nem mentünk előbb. Andris se volt vallásos, én sem voltam. Azt mondta Andris: „Valahová csak kell tartozni!” Volt valaki, aki minden hónapban jött tagsági díjért. Szegény, az meg is halt. Úgy szerettem mesélni, és én szerettem hallgatni, de nem tudom, hogy hívták. Egy öreg bácsi volt. Aztán nem jött egy hónapig, nem jött két hónapig, és aztán kaptuk a telefont, hogy most már nincs erre emberünk, hogy menjünk be, menjen be a férjem, és fizesse ki a tagsági díjat. Mindig Andris ment. Én nem

voltam soha a hitközségnél. 1982-ben vagy 1983-ban részt vettünk egyszer a holokauszt-megemlékezésen, és azt mondtam, hogy többet sehova nem megyek. Én olyan jó zsidó voltam, hogy nem tudtam, hogy a templomba kendővel kell menni [lásd: paróka]. Úgy szégyelltem magam ott... Én ott [a zsinagógában] nagyon keveset ismertem, hát én az itteni zsidókat honnan ismerjem? Ült mellettem egy nő, és ő adott, nem tudom, miért volt nála két kendő. Többen beszéltek [beszédet tartottak]. Azt tudom, hogy Spielmann Misi beszélt, őt ismertem, mert a szüleivel jóban voltunk, a többieket nem ismertem a hitközségtől. A lányom azt mondja, ő is idegen ott. Mert azok, akik itt voltak, az én barátaim, azok közül majdnem mindenki kihalt. Vagy elmentek, de többnyire kihaltak. Ott olvastam a Zsidlicben [a kiadványban], bár ne olvastam volna, mert az is felkavart, hogy hányan voltak itt, [nagy]váradiak. A Zsidlic folyóiratát Izraelben adták ki az 1980-as években.

Andris ki akart menni Izraelbe, miután összeesküdtünk, de nekem nem volt a lelkemben Izrael. Nagyon sok barátja kinn van, kinn volt Izraelben. Én ezért sokszor szemrehányást teszek magamnak – én voltam az, aki azt mondtam, hogy nincs erőm új országba menni, pedig lehet, hogy a gyerekemnek jobb lett volna. De én tudom biztosan magamról, hogy nem tudtam volna azt a nyelvet megtanulni. Borzasztó rossz nyelvérzésem van. És az egy olyan holt nyelv. Én itt szerettem élni, s abban is reménykedtem, hogy a testvérem visszajön. De a világon semmi jelt nem kaptam róla. Hét-nyolc éves volt a lányom, amikor megmutattam neki a házunkat Nagyváradon. Mint egy koldus, úgy álltam a kapuban. Én nem mentem be, mert akkor már el volt adva. Egyetlen egyszer voltam ott, nem tudtam többet, összeszorult a torkom, pedig meg akartam mutatni Dorunak, hogy milyen szép épület volt, mert ő műépítész, és fel tudta volna értékelni. De nem vittem el oda soha. Mindenből kiforgattak. A nagybátyám szeszgyárát is államosították. Elmentünk a gyerekekkel, megmutattam nekik. Majd elájultak, a szeszgyár ma is létezik. Nem lehetett visszaigényelni, mert nem a nagybátyám nevén, hanem a felesége apjának a nevén volt.

Nem tudtam, hol vannak, élnek-e, mi van az unokatestvéreimmel, és egyszer hazajött Andris, még Vılceán laktunk, hogy „Na – azt mondja –, most hozok neked egy olyan hírt, hogy jobban fogsz örülni, mint nekem!” „Mi történt?” Tapogatózott, rájött, hogy Leitner, az unokatestvérem nagybátyja Bukarestben él. Elment hozzá, és megkérdezte, hogy nem tud-e a két unokatestvéremről, a tasnádi nagybátyámnak a két lányáról. „Hogyne tudnék! Az egyik Angliában, a másik Amerikában él.” És megadta a címüket. Én olyan boldog voltam, hogy boldogságomban elsírtam magamat. Mint utólag megtudtam, ők gyárban dolgoztak [a holokauszt alatt]. Azoknak, akik gyárban dolgoztak, sokkal jobb dolguk volt. Fedél alatt voltak, nem fáztak. És mondjuk, nem éheztek annyira. Miután felszabadultak, egy svéd csapat, Svédországból karolta fel őket, és a rabokat elvitték Svédországba. Azt mondták nekik, hogy „Amíg éltek, itt maradhattok”. Hogy aztán hol ismerkedett meg az Ági az angol, Évi pedig az amerikai férjével...? Talán ott, Svédországban, de azt sohase tudtam meg. Elrendeztük a férjem unokabátyjával, Herschdörfer Gyurival, hogy kimentünk még a Ceaușescu időben Németországba. Az 1980-as évek elején. Milyen cirkusz volt, amíg elengedtek, a Ceaușescu időben! Nagyon nagy cirkusszal kaptuk meg a papírokat. Meghívót kellett felmutassunk és iratokat, hogy eltartanak, hogy visszajövünk, rengeteg papírra volt szükség [lásd: Románia – utazás]. Azt Andris intézte. Csak mindig bosszankodva jött onnan el. Emlékszem, hogy egy milicista el is jött..., olyan gúnyosan, hogy „Miért akartok? Kint akartok maradni?” De úgy letegezett, olyan... így beszélt velem. Akarunk „seftelni”? Mondom, dehogy akarok, akarok a rokonaimmal találkozni. Vagy a férjemnek van valami elképzelése, munkahelyet keres? „Dehogy

keres, garantálom magának, hogy visszajövünk.” „Azt sose lehet tudni.” Nagyon csúnyán beszélt velem. Aztán volt még egy, amelyik jött, az már civilizáltabb volt, csak arra kért, hogy az emberek sokat beszélnek, vigyázzunk, hogy mit mondunk. Ott. A minisztériumig jutottak a papírok, és így megkaptuk a papírokat. Különben nem hiszem, hogy kiengedtek volna. Nem hiszem. A rokonság Németországból pénzt küldött vonatjegyre Bukarestig, s onnan mentünk Frankfurtig. Ott lakott a Gyuri, remélem, még most is él.

Három hónapig voltunk ott, és ami érdekes volt, hogy elmentünk repülővel Kelet-Németországig, ott le kellett szállni, és onnan aztán mentünk vonattal Frankfurtig, mert a rokonok Frankfurtban voltak. Felszálltunk ott a vonatra. És hát olyan levegő volt ott, mint nálunk a vonaton, és megérkeztünk a határhoz, a nyugatnémet határhoz, és akkor jött a nagy nyüzsgés, egy csomó ember bejött seprűvel, ronggyal, ezzel, azzal. A végében eddig nem volt víz, nem volt vécépapír, mindent kitakarítottak, fertőtlenítettek Nyugat-Németországban. Ez volt a nagy különbség. És a házak, milyen különbség volt Kelet-Németország és Nyugat-Németország között!

Az unokatestvéremmel, az Ágival találkoztam, odajött Frankfurtba, és együtt töltöttünk két hetet. Megbeszéltük előzőleg, hogy megyünk Németországba, egyetlen alkalom volt, hogy találkozzak velük. Mikor vártuk a repülőt: vajon meg fogom-e Ágit ismerni? Rég nem láttam... De megismertük egymást. Nagyon megható volt. Áginak a férje zsidó volt, Levinek hívták [a családneve volt Levi]. Ezzel szemben a lánya egy keresztényhez ment, és a fia egy keresztény nőt vett el. Ők már asszimilálódtak. Nem hiszem, hogy tartották volna a hagyományokat. Ők se voltak vallásosak. Az Évinek, a kisebbiknek a férjét Friedmann-nak hívták. Tehát az zsidó. Nekik három lányuk volt, egyiket sem ismertem. A legnagyobb Oxfordban tanult. Évivel nem találkoztam soha. Ennyi maradt meg a rokonságból, de az izraeli Bátyussal tartottam a kapcsolatot, az édesanyám emlékére, és írogattunk. Ő is írt, én is írtam. Soha nem panaszkodtam neki.

Különben mikor én Németországban voltam, egy hónapig nem engedtek el [onnan a rokonok]. Aki jött, volt osztálytársaim, ismerősök, volt ismerősök [Nagy]Váradról, mindegyik nyomott a markomba márkát. És egy adott pillanatban bementem a szobába, és elkezdtem bögni, hogy én nem vagyok koldus. Én soha nem panaszkodtam, hogy ez kell... mert általában az itteniek, akiknek volt vagy rokonuk, vagy ismerősük külföldön, sírtak. Hogy ezt nem lehet kapni, azt nem lehet kapni, am azt... Én soha semmit nem mondtam. Hogy küldjete ezt, vagy küldjete azt. De úgy látszik, hogy ezek a németek tudták ezt, vagy a Németországba kiment sorstársak, s mindenki nyomott nekem pénzt. Hát mi vagyok én!? Koldus!?

Izraelben soha nem voltam. A férjem viszont járt ott. Ők minden évben megrendezték az érettségi találkozót, mert ott, Izraelben nagyon sok [nagy]váradi van..., volt. Csak először tartották [Nagy]Váradon, egyetlen egyszer a háború után. Nagyon kevesen jöttek, akik külföldön voltak, mert féltek a románoktól és az oroszoktól. És azután minden évben Izraelben rendezték meg. Én a Zsidó Líceum esti tagozatán jártam, és ott érettségiztem le, tehát nekem is járt volna az útiköltség, de mire rájöttek erre, a férjem meghalt, és én egyedül nem mentem. Nem nézték meg, hogy volt egy női részleg is, és csak a férfiakat hívták meg. A férjemnek küldtek meghívót, küldtek pénzt, és ott teljes ellátást adtak, mert nekünk itt nem volt szabad valutát tartani. A román állam részéről soha nem gördítettek akadályt, mert ha pénzt küldtek és meghívót, akkor kötelesek voltak elengedni. Andris meglátogatta az aradi nagybátyámat, aki kiment Izraelbe. A lányának volt a legszebb háza, pedig sok szép házat látott, ahol járt. Olyan „szegény” ember lett. Arra soha nem

volt pénzünk, hogy én is menjek, pedig tettem elég világos célzást a nagybátyámnak, hogy én is mennék, hogy meglátogassam őket. Nem annyira Izraelre voltam kíváncsi, hanem Mártára, az unokatestvéremre és a nagynénémre. Erre az volt a válasz, hogy neki nincs pénze... Neki erre [az útiköltségre] nincs pénze, ezzel szemben, ha megyek Izraelbe, ott lakhatok, és kapok ennivalót. Egy tipikus zsidó volt az én nagybátyám, aki csak saját magát szerette és a szűk családi körét, nem pedig a húgának a lányát. Utólag kiderült, hogy a földeket itt, Romániában darabokban adta el, hogy ne legyen feltűnő: „Anni, alá kéne ezt írjad! Anni, alá kéne azt írjad!” Mert én is pont olyan örökös voltam édesanyám után, mint a nagybátyám, és ő tudta ezt. Én aláírtam, azt se kérdeztem, hogy mit, mert én hülye voltam, én bíztam az emberekben. És ott volt az én aláírásom és az övé az adásvételi szerződésben. Soha abból egy lejt a nagybátyám nem adott nekem. Soha semmit nem adott, és kiküldte a pénzt. Kiküldte, de nem tudom, hogyan. Pedig ez a nagybátyám, anyámnak az öccse nagyon vallásos volt, minden reggel a tálesszel imádkozott. Borzasztó vallásos volt. Bigott volt. Minden reggel elmondta az imádságát, s járt templomba. De az anyai nagyanyám rossz természetét örökölte. Ott halt meg a Bátyus, Izraelben. A másik két nagybátyám nagyon rendes volt.

1994-ben, augusztusban lesz tíz éve [2004-ben], hogy meghalt Andris. Elment Magyarországra, és ott halt meg. Volt ott egy kisebb érettségi összejeövetel Budapesten, a barátok, még akik éltek, Izraelből is ott voltak. Akkor volt hetvenkét éves. Én elrendeztem itt, hogy a repülőre ott felteszik, és itt a Vöröskereszt, a SMURD [sürgősségi] kijön és elhozza, de azt mondta a házi orvosom, hogy hagyjam el, jó, hogy ott történt, mert meggyógyítják. Nem gyógyították meg. Borzasztó meleg volt azon a nyáron, negyven fok volt Magyarországon, és nem engedélyezték a holttestet hazahozni. Elhamvasztották, és arra is külön engedély kellett, hogy a lányom hazahozza a buszon az urnát. Nem volt semmiféle szertartás, sokan azt kérdezték, hogy miért nem temettem el. Nem temettem el. Itt van. Ha haza tudtuk volna hozni a koporsót, akkor zsidó vallás szerint, a zsidó temetőbe temettük volna el, hiszen hitközségi tag volt [lásd: temetés]. Még, azt hiszem, a hitközség is megérdeklődte, hogy nem akarom-e eltemetni? Nem akartam. Itt van velem... A halála borzasztóan megrázott, és rá egy fél évre rosszul lettem, és bevittek a kórházba. Ott voltam két hétig. Szegény lányom minden délután lejött hozzám. Aztán ürrült egy lakás, itt a szomszédjának a lakása, szegény, nem is merte nekem megmondani, hogy megint költözés előtt állok. „Anyu, te nem kell csináljál semmit, csak jössz Ancával és Picuval [az unokákkal].” Így jöttem ide. Nem tetszett, hogy a hatodik emeletre jöttem, de nem mondtam semmit. Megszoktam.

A gyerekeknek nem meséltem a zsidó hagyományokról. Ez nem volt beszédtema. Doru, a vejem kérdezett. Egy karácsony este – azt mindig megtartjuk – mondja Doru, hogy őneki voltak ilyen elképzelései a zsidókkal kapcsolatban, hogy nagyon... hogy mondta? Hogy descurcăretek [talpraesettek], szóval, hogy... szóval, hogy minden, minden... minden helyzetben feltalálják magukat. És nagyon profik. És nagyon szeretnek, úgy mindent... saját maguknak. Szóval, neki volt egy elképzelése, ugye. És, hogy mi miért nem vagyunk, legalább egy volna a családban, aki... aki... mind azon törekszik, hogy többet és többet és többet. Hát, mert... mert megelégszünk avval, ami van... és nem vágyunk többre. És ha vágyunk, és nem tudjunk elérni, jobb? Hogy legalább valamelyiknek a családban lenne egy ilyen zsidó esze, mondja Doru, aki mindenhol talpra esik, mert a zsidók... úgy tartják, hogy a zsidók nagyon talpraesettek, és szeretik a másikat becsapni, nálunk mindnyájan olyan mulyák vagyunk. Na. Nincs bennünk zsidó vér, nincs. De ezzel szemben – ezt nem mondtam neki – a nagyapám, ha élt volna, ezt a házasságot nem lehetett volna megkötni.

Ő nem egyezett volna bele. De soha egy vita vagy nézeteltérés ezen a témán nem létezett... És Andriska, az unokám már harminc éves, tehát ők harmincegy éve élnek együtt. Amikor a férjem élt, akkor is megvolt a karácsonyfa és az ajándékozás. Még otthon is megtartottuk, ha nagyapámék nem voltak bent [Nagyváradon]. Ez egy nagyon szép ünnep szerintem, meghitt, családi ünnep.

Az unokáim nincsenek megkeresztelve. Énnekem nincs beleszólásom. De a lányom, ő nagyobb zsidó, mint én... a Dávid-csillag ott van a nyakában, pedig meg van keresztelve. Én megkereszteltem, amikor hét éves volt. Katolikus vallású, mert a barátnőm katolikus volt. Kamillát nagyon szerettem, és ő nagyon szerette a lányomat. [Nagy]Váradon a Szent László templomban lett megkeresztelve. Hogy ne menjen keresztül azon, amin én. Andris azt mondta, hogy azt csinállok, amit akarok, a pap bácsi azt mondta – mert volt egy ilyen előzetes megbeszélés –, hogy hozzam el az apját is. S azt mondtam, hogy én azt nem hiszem, hogy el tudom hozni. Nem is ment el. Nekem teljesen mindegy volt, milyen vallású lesz, csak ne legyen zsidó. És most ő zsidónak vallja magát. A lányom vallási szokásokat nem tart, nagyünnepekkor sem megy istentiszteletre. De amikor meg voltunk hívva a húsvéti ünnepélykor [Szédervacsorára a marosvásárhelyi hitközséghez. – A szerk.], én akkor nagyon nagy beteg voltam, és nem tudtam elmenni, ő elment az unokámmal. Nagyjából a szédereste az, amikor elmegy a hitközséghez. Meg minden hónapban elmegy gyógyszerért. Ezt a gyógyszerellátást a skótok fizetik [Gáspár Anna a Targu Mures Trust nevű glasgow-i zsidó szervezetre utal itt, amely anyagilag támogatja a marosvásárhelyi zsidóság orvosi ellátását. – A szerk.], kapok a körzeti orvostól három fajtát, a drágábbakat, mert eddig kaptam ingyért, de most már nem, van, amit kapok ötven százalékkal, egyet kapok kilencven százalékkal, és a három olcsóbbat kapom a hitközségtől. Borzasztóan meg voltam hatva, mikor jöttek, és felajánlották ezt, hogy szükségem van-e a gyógyszerre. Hát hogy a csudába ne, hat-hétféle gyógyszert veszek naponta. Ez is sokat számít. A skótok, amikor itt vannak, megkérdezik tőlem, hogy fogadom-e őket. S akkor eljönnek. Mondom, csak egyetlenegy kérésem van, hogy ne üljenek sokáig. Már három csapat volt nálam.

Úgy öt-hat éve kapok kárpótlást a német államtól minden három hónapban. Nem tudom pontosan, hogy mennyit, eleinte márkában kaptam, most pedig euróban. Minden évben, decemberben vagy januárban kell küldeni egy közjegyzői meghatalmazást, hogy élek, és abban a pillanatban, ahogy nem élek [ez megszűnik]..., ezt nem öröklik a gyerekek. Az az igazság, hogy ezzel segítem őket. Abból vettem Andriskának a komputert, az elsőt is, a másodikat is, és most például bevezettük nekik a gázt, a központi fűtést. Nagyon kapálózna ellene, de elfogadják. Legalább annyit, hogy életemben lássam, hogy az én szenvedéseimből valami hasznuk van. Az Andris főmérnöki nyugdíjának én a felét kapom. A román állam is ad nekem mint volt deportálnak háromezrezer [régi] lej havonta. A nyugdíjból meg a deportálási segélyből nem tudnám fenntartani a lakást. Ha nem kapnám a német államtól a támogatást, éhen halnék... Én nem szeretek kapni, mert akkor adósnak érzem magamat. Ha a gyerekek egy virágot hoznak, én boldog vagyok. De ha megkérem a lányomat, hogy nem érzem jól magamat, és hozza a kenyeret, én a kilencezer-ötszázat [a kenyér árát] odaadom neki. Nem engedem, egyelőre nem engedem, hogy eltartsanak.

Nekem van egy fix programom. Ezen mindenki röhög, aki már ismer engem. Reggel nem kelek fel korán. Először is, nincs miért. Másodszor is, borzasztó rossz alvó vagyok. Ha én alszom négy órát egy éjszaka, akkor azt mondom, hogy jaj, de sokat aludtam. Hét-nyolc óra körül, de inkább nyolckor felébredek, ha azt látom, hogy fél nyolc, akkor még egy fél órát maradok az ágyban. Majd felkelek, bevonulok a fürdőszobába. Azt nem állom, ha valaki hálórúhában vagy pizsamában

ügyködik. Felöltözöm, kimegyek a konyhába, felteszem a teavizet, bejövök a szobába, kiteszem az ágyneműt szellőzni, mindent becsukok, megfőzöm a teámat, és egy szelet kenyérrel megeszem. Üresen. Nekem más nem kell hozzá. Egy szelet üres kenyér, ennyi a reggelim. Régebb ennyit sem reggeliztem, csak egy kávé, de most már nem. Én már este addig úgysem alszom el, amíg el nem határoztam, hogy mit főzök. Nem egy napra főzök, hanem a levest néha három-négy napra, mert borzasztó leveses vagyok. Megfőzöm, mondjuk, hétfőn. Hétfőn nem megyek sehová, mert jön az asszony, szintén a hitközségtől. Tizenegyre kész az ebéd, és úgy tizenkettőkor megebédelek, ő elmegy, én meg bevonulok a fürdőszobába, és megfürdök. És Mari[ból] nagysága lesz, mert addig Mari vagyok, amíg kint vagyok a konyhában. Leülök a szobában, tévézek és kötök. Nekem mindig kell valami kötnivalóm legyen, mert ha nem, akkor visítok, nem tudok így ülni, nem fekszem le délután soha. Öt órakor megeszem az almámat egy szelet kenyérrel, ez az uzsonnám, és hét órakor vacsorázom. Akkor leülök, de villanynál már nem kézimunkázok, télen igen, mert azért nem fogok már négykor csak tévét nézni. Azért jó a magyar tévé, mert amellet lehet jól dolgozni. Úgy tizenegy óra körül lefekszem. Ez hétfő.

Kedden ugyanaz a mese, reggel meglocsolom a virágaimat, mert másodnaponként locsolom a virágokat, beágyazok, s ez körülbelül eltart, amíg egy kicsit rendet rakok, mert nem szeretem, ha rendetlenség van. S akkor kimegyek. Ha egy doboz gyufáért, ha egy kenyérért, én megyek. Méghozzá a [Poklos] patak partján megyek, ott vannak padok. [A tömbházlakás majdnem a patak partján van. – A szerk.] Elfáradok, leülök. Bevásárolok, máma egy kiló krumplit – „Csak egy kilót? [kérdi az eladó] – Hát, mondom, akkor veszek két kilót, de maga kell hazahozza nekem.” Egyszer krumplit, egyszer zöldséget, egyszer tojást, szóval minden másodnapra van valami előirányozott vásárlás. Mert egyszer bemószeroltak a lányomnak, hogy „Anyukád jött haza két szákossal [szatyorral]”. Hát, mondom, te jó lélek, te hogy képzeled, hogy én cipelek? Egyikben volt a kenyér, a másikban a zöldség. Hogy egyensúlyban legyek, úgy vittem. Nem cipelek, mert rólam van szó. Mikor jó idő van, vannak ilyen pad-ismerőseim, akikről azt sem tudom, hogy hívják őket, összeröffenünk, négy-öt olyan „fiatal” nő, mint én, és megtárgyaljuk a világ sorát. És úgy tizenegy óra körül hazajövök, melegítem az ebédet, akkor már nem fürdök, minden másnap fürdök. Mert fürödnék én minden nap, mert az a legszebb pillanat az életemből, mikor bemehetek a jó meleg vízbe. Nagyon száraz a bőröm, így is be kell kenjem, mert nagyon viszket. Vagy nem fürdök, vagy vakarózom. Na és jópofa a szomszédasszonyom, ahogy hallja, hogy többet zubog a víz, megengedi ő is. Így ő nem kell kiengedje – én tíz percig, húsz percig engedem, máma például egy fél órát hagytam folyni, és nem jött a meleg víz! Nem jön fel a hatodikra. Szóltunk az irodában, és azt mondják, hogy menjek a lakókhöz mondani, hogy fürödjének gyakrabban. Hát hogy menjek? Szóval ez a programom.

És szerdán megint kezdem előlről. Kenyeret veszek, azt minden másodnap veszek, egy fél krumplis kenyeret az Elditől és valami gyümölcsöt, az almát még nem hagytam el, mert az eper még túl drága nekem. Ezzel szemben, ami nagyon nehéz nekem, a szombat, vasárnap. A gyerekek csináltak maguknak egy kis ilyen hétvégi házat. Nagyon édesen néz ki, azt mondja a lányom, ott pihennek azzal, hogy krumplit tesznek, hagymát tesznek, szóval van egy kis kertjük, és felszabadulnak... gyönyörű vidék, Ratosnyán. Akármerre néz az ember, csak hegyeket lát, és jó a levegő. Van a szomszédban egy hülye kakas, azt nagyon szeretem hallgatni, reggeltől estig kukorékol. Nem csak reggel, egész nap kukorékol. Kutyaugatás – mint faluhelyen. Kivittek a születésnapomra engem is. Nagyon élveztem. Csak a baj az, hogy én nem tudok ott maradni két

napig. Ők meg mennek többnyire péntek délután, és ott maradnak szombat, vasárnapra. Tehát akkor be kell jöjjön Doru, hogy engem kivigyen, ezt nem kívánhatom tőle. De akkor csak egy napra mentek ki, mert én voltam velük. Másnap jött a doktorom. Minden hónapban egyszer jön hozzám házhoz a háziorvosom. Én nem szabad oda menjek, mert ott köhögős emberek vannak. És azt mondja: „Ceva nu-mi place la dumneavoastra, ceva nu e in regula” (román, Valami nem tetszik nekem magánál, valami nincs rendben). És mondtam, hogy kimentem. Hát ő nem mondja azt, hogy ne menjek, csak ritkábban. Ez is egy stressz. Minden egy stressz. Így szombat, vasárnap itt vagyok egyedül, jó, hogy minden nap telefonál, mert nem probléma most a telefonálás a mobiltelefonnal, de itt vagyok egyedül. Nehéz, mert én tudom, hogy a lányom mikor jön, délelőtt telefonál az irodából, szóval megvan a kapcsolat. De akkor csak egyszer egy nap telefonál. S a gyerekek is kimennek, és mindig az ötlük az eszembe, hogyha pont akkor leszek rosszul, mi történik. Ezzel a telefonommal nem tudok beszélni velük Ratosnyára. „Anyu, veszünk neked egy mobiltelefont.” Nekem ne vegyetek, mert nem kell. Nem kell mobiltelefon. Ezzel szemben megadtam az ő számukat a szomszédasszonynak. Remélem, hogy annyi erőm lesz, hogy odáig elmenjek. Szóval az a hétnek a legnehezebb napja. És azért szokott a légertestvérem, a brassói, az Edit mindig vagy szombaton, vagy vasárnap felhívni. Hogy ne érezzem, hogy olyan egyedül vagyok. Nem vagyok jól [jóban] egy szomszéddal sem, mert nekem nem kell, hogy hordja a pletykát innen, onnan, amonnan, nekem erre nincs szükségem.

A legutóbbi népszámláláson a következőképpen töltöttem ki a kérdőívet: Nationalitatea: evreu, Religie: mosaica (román, zsidó nemzetiségű, zsidó felekezetű). Gratulált is nekem a nőszemély, egy tanárnő, mert nagyon sokan letagadják a vallásukat. Egy magyar nő volt, és azóta is, ha találkozom vele az utcán, mindig megölel, és azt mondja, „Még beszélgetnék a nénivel”. És általában mindenütt ezt kapom, és ez nekem jól esik, hogy mindenki megszeret, akivel beszélgetek, megismerkedek. De én már új barátságot nem tudok kötni, és nem járok sehová sem. A gyerekekhez is nagyon ritkán megyek, pedig csak lemegyek a lifttel. Ők a karácsonyt, a húsvétot megtartják keresztény szertartás szerint. Ilyenkor a gyerekek is itt vannak, és persze én is meg voltam híva mindig karácsony estére. Idén rosszul lettem, pedig nem csináltam semmit, de maga a stressz, az nekem nem való.

Én nem vagyok büszke arra, hogy zsidó vagyok, mert sokat szenvedtem emiatt. És a szenvedés erősebb, mint a büszkeség. A zsidó a kiválasztott nép, mert állandóan szenvedett. Az ókortól kezdve, mostanáig mind szenvedtek... És még most is van antiszemitizmus. Nem tudom, miért. Mi az oka? Mitől különbözünk mi másoktól? Mások a hagyományok. De miért kell azt a népet üldözni? Miért? És akkor az albánok miért verekednek a szerbekkel? Miért? Mert az egyik albán, és a másik szerb? Szerintem csak ember van, és nem román, magyar, zsidó, szerb, és mit tudom én, kicsoda. Jó lenne embert látni a másokban, nem a vallását és nem a szokásait. Tiszteld az ő szokásait, amiben felnőtt, amit gyakorolni akar. Tiszteld benne, ahogy ő kéne tisztelje a te szokásaidat.